

Az első pesti kereskedelmi részvénytársaság: A Magyar Kereskedelmi Társaság

1. A gyarmatpolitika kiéleződése a reformkorban

A magyar reformkor a feudalizmus kimélyülő válságának végső szakasza. Az az ellentét, amely a termelés fejlődésének előfeltételei és a megmerevedett feudális termelési viszonyok között mindinkább nyilvánvalóvá vált, a robbanási pont felé közeledett. Lehetetlenné vált a földbirtokos osztály növekvő pénzszükségletét kielégíteni a jobbágmunka fenntartása mellett. A jobbágyság terheinek további fokozása viszont, az egyetlen kiút a nemesi földbirtok számára, már nem volt többé járható. Eddig a pontig a magyarországi feudalizmus válságának jellegzetességei megegyeznek a rendszer bomlási folyamatának általános európai jegyeivel. Ami viszont a feudalizmus válságának itteni jelenségeit a külföldinél gyötrelmesebbé tette, abban állott, hogy a jobbágmunka hozamának értékesítésében a magyar földbirtokos osztály az osztrák gyarmatpolitika akadályaihoz ütközött, nemcsak a vámkülföld felé, hanem Ausztriában is. A magyar termelőknek súlyos veszteséget okozott, hogy mialatt a harmincas évek elejétől egészen 1847-ig a világpiacon konjunktúra felfelé ívelt, a gyarmatpolitika korlátai a magyar termény árát mélyen az európai színvonal alá nyomták. A negyvenes évek első felében a pesti búzaár átlaga egyharmad része a londoninak.¹ A gyarmati kizsákmányolás fokozódott a feudalizmus válságának kiéleződésével. A gyarmatrendszeren az a bécsi politika értendő, amely a tengerentúli kolóniák szerzéséből kiszorult Ausztria számára Magyarországon keresett kárpótlást.

A század húszas éveiben átmenetileg enyhébb volt ugyan a gyarmatrendszer nyomása. Politikai megfontolásokból az 1825. évi országgyűlés összehívása előtt a kormány csökkentette a gyapjú és a dohány kiviteli vámját és megszüntetett több kiviteli tilalmat. 1829-ben azonban újból felülkerekedett a szigorúbb gyarmatpolitikai irány: az osztrák fogyasztási adók bevezetése megdöntötte azt a régebbi vámpolitikai elvet, amely szerint a Lajtán túlra vitt magyar áru a külföldi termény vámterhének felét fizeti. A magyar áru megterhelése Ausztriában már alig volt kisebb, mint a külföldié. Mialatt osztrák eredetű behozatalunk a harmincas években pontosan megkétszereződött, a magyar kivitel Ausztria felé csak 15%-kal nőtt. Az országgyűlések hiába követelték a viszonyosságot a két ország azonos vámtételei tekintetében. A negyve-

nes években a helyzet odáig fajult, hogy pl. a magyar bort Ausztria felé 2 Ft-os vám terhelte, míg az osztrák bort Magyarországra 2 krajcáros vámmal lehetett behozni. Az egyébként versenyképes magyar iparcikkek (vas, üveg, selyem) átlagban 13-szor annyi vámot fizettek Ausztria sorompóinál, mint az osztrákok az ellenkező irányban.² A gyarmatpolitikával súlyosbított feudális termelési rendszer eredménye, hogy 1845-ben Magyarország külkereskedelmének fejkvótája mindössze egytized része volt az alsó-ausztriaiak és csupán egy halvány árnyalattal haladta meg a legszegényebb osztrák tartomány, Galícia külforgalmi jelzőszámát. A vámpolitikai sérelmek, amikkel az 1825/27. évi országgyűlés egyáltalában nem, az 1832—36-i alig foglalkozott, a negyvenes években már központi helyet foglaltak el az alsótábla vitáiban. A rendek 1840. május 1-i felirata csak abban a reményben ajánlja meg az adót, ha »a többször kért, többször ígért és halasztást már nem szenvedő megszüntetését mindazon súlyos akadályoknak Felsőged tetteleg teljesíteni, a harmincadí vonalak és vámok kártékony zárait megnyitítani . . . méltóztatik«. ³ Még a nem éppen elfogulatlan későbbi osztrák gazdaságtörténészek is elismerik a magyar követelések jogosságát. »Magyarországnak minden oka megvolt a panasza«. ⁴ »Nem kétséges a vámrendszer kárhozatos volta Magyarország közgazdaságára.« ⁵

A gyarmatpolitikai kizsákmányolás következménye volt, hogy nem alakulhatott ki egy tőkeerős kereskedelmi réteg, amely rést üthetett volna az elszigetelő vámrendszeren. A XVIII. századnak kellett volna pótolni a török hódoltság idején megsemmisült »középkori hagyatékot, a kereskedelmi és uzsoratókét«. ⁶ Csakhogy a bécsi gazdaságpolitika elsősorban éppen a kialakulóban levő kereskedelmi tőkefelhalmozódást akadályozta meg, hogy ezzel elejét vegye az ipari tőke előfutárjai keletkezésének. Ennek a céltudatos tőkeszétporlasztásnak legfőbb eredménye, hogy a XVIII. századi magyarországi kereskedelem legjelentősebb tényezőinek, a görögöknek üzleti tőkét részben megsemmisítette, részben elvezette a kereskedelemből a ház- és földbirtok felé, úgyhogy a század végén már összezsugorodott az a kereskedő elem, amely hivatva lett volna jelentős szerepet vinni a későbbi kapitalista irányú fejlődésben. ⁷

Csak a napóleoni háborúk idején kezdődik a kereskedelmi tőke izmosodása, egyrészt a kontinentális zárlat következtében, amely a keleti fűszerkereskedelmet a Magyarországon át vezető útra terelte, másrészt a magyar terménykivitel háborús konjunktúrája eredményeképpen. Révai József azonban helyesen nevezi a kereskedelmi tőke izmosodását viszonylagosnak. ⁸ Egyes nagyobb kereskedői vagyonok eredete ebbe az időbe nyúlik vissza. A háborús konjunktúra tette lehetővé, hogy Kappel Frigyes, a reformkor legjelentékenyebb pesti kereskedője, a bécsi Natorp ház itteni telepének átvételével vesse meg vagyona alapjait. ⁹ Dohány-spekulációból keletkezett az első magyar gépi üzemű textilgyár. ¹⁰ A hadinyereségek alapozták meg a későbbi Ullmann és Wodianer cégek vagyonát. Ám még nagyobb azoknak a háborús nyereszkekődőknek

a száma, akik profitjukat házépítkezésekbe fektették. A század első két évtizedében épült mintegy kétszáz lipótvárosi ház tulajdonosainak nagy része kereskedő volt.¹¹ Ezek a biztosabb ingatlanba vezették át vagyonukat a kockázatos üzleti spekulációból. Glückwerth Mihály, a századforduló legmozgékonyabb pesti kereskedője, aki Szentpétervárig vitte a magyar gyöngynövényt és bevezette külföldön a paprikát, a kereskedelem síkos útjáról letérve, a pesti hajóhíd bérlőjének biztosabb révében kötött ki.¹² A háborús konjunktúra alatt szerzett vagyonok összessége azonban eltörpül azzal összehasonlítva, hogy az 1810-ben tervezett osztrák háborús vagyónadó kivetésénél az ausztriai nagykereskedők saját bevallásuk szerint 250 millió Ft vagyonnal rendelkeztek.¹³ Pest háborús konjunktúrája az itteni kereskedőkre nézve nem volt olyan gyümölcsöző, mint amilyennek Horváth Mihály történetírónk előadása festette,¹⁴ akinek vonatkozó megállapításait számos magyar és osztrák historikus megismételte. A pesti fűszer-tranzitó kereskedelemben a nagy készletek tulajdonosai külföldiek, és Macher András, a kontinentális zárlat előtti gyarmatárú szakma vezető cége kénytelen volt a speditőr szerepével beérni.¹⁵ Amikor a háború elzárta a francia borok piacát, ugyancsak külföldi spekulánsok ragadták kezükbe a pesti borkereskedelmet is.¹⁶ A terménykivitel ugyan összegszerűen feduzzadt, a magyar gyapjúnak nagy a konjunktúrája, de itt senki sem foglalkozott ennek kivitelével, a bécsi és külföldi importőrök személyesen kötötték az üzletet a gazdákkal a pesti vásáron.¹⁷ Az állatkivitel is fellendült, de csak a monopolista bécsi felvásárló szervezet útján.¹⁸ Így tehát a háborús konjunktúra hasznát az idegenek fölötték le. A hadsereg részére való terményszállításokat nem kereskedők, hanem alkalmi egyesülések bonyolítják le, vendéglősök, sörfőzők, kávéosok, leginkább azonban maguk a földesurak.¹⁹ Az inflációs nyereségekből sem a kereskedőnek jutott az oroszlanrész. Magyarországon nem volt bankszervezet, így a pénzürték-változás haszna a jobban tájékozott bécsi bankházak pénztáraiba folyt be. Az infláció elején a mit sem sejtő Macher arra vállalkozott, hogy Popper bécsi bankárnak havonta 2000 magyar és 500 angol aranyat szállít.²⁰ Az inflációs pénzbőség ellenére olyan méretű a hitelszűke, hogy a bécsi bankok 18–20% mellett számítoják le a pesti váltókat.²¹ Helyes tehát Pach Zsigmond Pálnak az a megállapítása, hogy »a vámtarifa, az államadósság és az adórendszer, illetve a devalváció segítségével Bécs megtalálta a módját annak, hogy a magyarországi tőkefelhalmozódást... a maga számára lefölözze.«²² Ami a kereskedelem háborús nyereségéből megmaradt, azt nagyobb részét megsemmisítette a Waterloot követő értékesítési válság és az osztrák valuta 1816. évi stabilizálása. Liedemann Sámuel pesti kereskedőnek 1817-ben József nádorhoz intézett emlékirata siralmas képet nyújt a magyar kereskedő tőkegyengeségéről. A kezdő magyar kereskedő Bécsben keres elfogadvány hitelt, ezáltal az osztrák nagykereskedő szoros függőségben tarthatja a magyar üzletembert. Kamat, jutalék a magyar forgalomból a bécsi üzletemberek profitját növeli. A magyar kereskedő a bécsinek

csak vazallusa. Ha akad is néhány út Bécs elkerülésére, még ennek a kereskedésnek pénzügyi lebonyolítása is a bécsi piacnak van alávetve.²³

A világszemes áresés magával rántotta a magyarországi árakat. A búza a század elejei 4 Ft helyett már csak 1,28 Ft-ot ért el 1819-ben.²⁴ Az árzuhanás minden oldalról megtámadta a kereskedői tőkét akár a veszteségek, akár az üzlettelenség révén. Csak a dohány és gyapjú konjunktúrája tartott tovább, aminek jele, hogy ezeknek ára 1819-ben 11, illetve 20%-kal haladta meg a 1801-es árszintet.²⁵ A pénzhiány miatt azonban csak az igen tőkeerős cégek prosperálhattak a drágább termények kereskedelmében, a kisebbek kiestek belőle. A háborút követő deflációs válság a bécsi bankokat és nagykereskedőket a magyarországi kihitelezések visszavonására készítette, és ezáltal »a magyar kereskedelem nagy kerekének mozgásba hozatalához szükséges vizet elterelték.«²⁶

Ha néhány pesti cég, mint pl. a Kappel, Ullmann és Wodianer házak abban a helyzetben voltak, hogy nagy dohány- és gyapjúüzleteket bonyolíthattak le,²⁷ a kivételek nem erőltethetik le azt a tényt, hogy a világszemes áresés bekövetkezése és az inflációs pénzbőség elapadása után a magyar kereskedelem a dermedt tehetetlenség állapotába jutott. Az a hányad, amit az értékesítési válság által lecsökkentett földesúri értéktöbbletből kisajátíthatott, erősen összezsugorodott, a tőkefelhalmozódás megbénult. Új kereskedő tőkék teremtésére lett volna szükség, új kereskedelmi kapcsolatok létrehozása céljából annál is inkább, mert a földesurak krónikus pénzhiánya mellett a kereskedőre várt az üzlet előfinanszírozása is: előlegek nyújtása, bizományban vagy anélkül. Erre az egyes kereskedők tőkeereje nem volt elegendő. Érthető, hogy a reformkor kereskedelmi tervei a meglévő tőkéknek a külforgalom előmozdítása céljára való összefogását célozták.

2. Az első tervezetek a magyar kiviteli kereskedelem megszervezésére

A magyar kereskedelem tőkeszegénysége, az egyes kereskedők alkalmatlansága nagyobb vállalkozások végrehajtására kiviláglik már a XIX. század első kereskedelmi részvénytársasági tervezetéből, amely egy »Északi Borkiviteli Társaságot« akart megszervezni. Az időpont kitűnő volt erre: a Franciaország és Oroszország közötti hadiállapot egyik legnagyobb piacától zárta el a francia borkereskedelmet. Szinte tálcán kínálkozott az alkalom, hogy a magyar bor számára meg lehet nyerni a távortartott francia borok orosz fogyasztóinak egy részét. Schwickland (más helyeken Schweickhardt néven is említik) német üzletember, aki erősen tevékenykedett az oroszországi borkereskedelem terén, káprázatos tervezetet dolgozott ki a magyar borok Oroszországba való kivitelére. Százezer akót akart kivinni, mintegy 3 millió ezüstforint értékben. Szerinte ez nem is utópisztikus terv: az orosz fővárosban 1796-ban elfogyasztott 1 600 000 rubel értékű borból csak 100 ezer rubelre volt tehető a magyar borok részesedése. Szerinte az

üzlet nem lehet egyes egyéni kereskedő vállalkozása, minthogy legalább félmillió forintot kell összehozni.²⁸ Az 1802-i országgyűlésen az »egybe gyűlt belátó és hazafias szellemű férfiak a tervet nagy tetszéssel fogadták«. A javaslat szerint a társaság megalakítása céljára ezer részvényt bocsátanak ki, 500 ezer forint névértékben. Rövidesen kiderült azonban, hogy nálunk lehetetlen egy ilyen részvénytömeg elhelyezése. Ezután Schwickland egy olyan finanszírozási tervet dolgozott ki, ami példa nélkül áll a kapitalizmus történetében. Az osztalék papírnak a sorsjátékkal való kombinálását kellett elhatározni, hogy érdeklődést lehessen kelteni a részvények iránt. Egy-egy részvény 50 sorsjegyre oszlott volna, azzal az ígérettel, hogy minden darabra legalább 100% nyereség esik.²⁹ Részvénytőke jegyzés 10 Ft-os címletekben, nemcsak osztalék ígéret, hanem nyereség kilátásba helyezése is: elég jól jellemzi a magyarországi tőkehiányt. A célt azonban még így sem érték el. Három év múlva az országgyűlésen a király »különös kegyére« hivatkozással részvényjegyzésre bocsátottak ki felhívást, most már lutrijáték nélkül. A magyar és osztrák arisztokrácia jegyzésére számítva 300 000 Ft-ot gondoltak összehozni. A felhívás azonban csak 95 000 Ft-ot eredményezett annak ellenére, hogy a prospektus fix kamatot is ígért az osztalékon kívül, az első évben 16, a harmadik évtől kezdve 12%-ot. Tanulságos az aláírók jegyzéke, a király 10 000, Grassalkovich herceg 3000, az Eszterházy család három tagja összesen 7500 Ft-ot jegyzett, az egész magyar arisztokrácia mindössze 25 000 Ft-ot. A polgári elemet csupán a pesti és budai országgyűlési követek képviselték egy-egy részvénnel, ezenfelül akadt egy szentpétervári kereskedő is (Livio testvérek) hat részvény jegyzésével.³⁰ A részvényjegyzés magyarországi sikertelensége hozta magával, hogy a társaság vezetése az osztrák arisztokrácia kezébe került. De tőkehiány miatt még 1806-ban sem tudott véglegesen megalakulni. Berzeviczy Gergely, a magyar-északi kereskedelmi kapcsolatok zászlóvivője éles bírálatban részesítette a szabályzatot.³¹ Bécsből lehetetlen a vállalatot vezetni. Nem fog sikerülni a vállalkozás, ha a 12%-os osztalékon felüli nyereség az igazgatót illeti meg. A vállalat hosszantartó alakulási vajúdása közepette véget ért a magyar borok oroszországi kivételes elhelyezési lehetősége. Az 1807-ben megkötött tiltsiti béke után a francia borok újból elfoglalhatták vezető helyüket az orosz piacon és így a terv nyilvánosságra hozatala idején még valóban komolynak látszó üzleti kilátások megsemmisültek. A leggazdagabb mágnások részvétele, a nagy nyereségkilátás sem biztosíthatta a szükséges tőkék összegyűjtését. A magyarországi tőkeszegénységnek jele ez, bár a vállalkozási forma újszerűsége sem kelthetett bizalmat.

Az inflációval párosult háborús konjunktúra rövid lejáratú spekulációnál nem bukkant fel nagyobb tőkekapcsolódásra vonatkozó terv. A háborút követő konjunktúra-visszaesés sem lehetett kedvező ilyen elgondolások megvalósítására. A hosszantartó pangás utóbb több tervet formált kiviteli társaságok alapítására. Ezek közül két terv érdemel kiemelés. Célkitűzéseiben és részben szabályaikban megtalálhatók

a későbbi Magyar Kereskedelmi Társaság programjának és szervezetének egyes elemei.

Deyák József pesti dohánykereskedő 1826-ban a »magyar aktív kereskedelem« fejlesztésére dolgozott ki részletes tervet.³² Közelebbi célja az Ullmann és Wodianer cégek előretörésével szemben saját vállalatát megóvni a dohányüzletből való kieséstől. A tervezett »Magyar Nemzeti Egyesület Részvénytársaság« a nádor védnöksége alatt és az ő általa kinevezendő elnökkel az élen alakulna meg 500 000 Ft alaptőkével. A társaság elsősorban dohányt vásárolna fel előleg fizetése mellett és az árut külföldön értékesítené. A többi terményre csak akkor terjesztené ki tevékenységét, ha az állam részvétele (!) vagy elegendő pénzügyi erőforrások ezt lehetővé tennék. Az alaptőke részben kamatozó részvényekből, részben ún. prémium-részvényekből állna. Ez utóbbiak kamatozatlanul maradnának, csak az előbbi részvénykategória kamatszükségletének kielégítése után fennmaradó nyereségben való részesedésre adnának jogot. Az igazgató tanács felerészben földbirtokosokból állana, míg a másik fele pesti, vagy Pesttől 24 mérföldnél nem távolabb lakó kereskedőkből. A tervezetet a nádor figyelemre méltatta. Hajlandóságot is mutatott a védnökség elfogadására. Ugyanis úgy kívánta módosítani az alapszabály egyik rendelkezését, hogy a »nagyobb bizalom felkeltése érdekében« az elnököt a nádor a közgyűlés által javaslatba hozott három egyén közül nevezze ki.

A Deyák tervet 1830-ban az országgyűlés kereskedelmi deputációja is tárgyalta. Véleménye azonban kedvezőtlen volt.³³ Az elutasítás nem kizárólag a szóban forgó vállalatra vonatkozott, hanem feltűnő érdekes módon *minden magyar részvénytársasági alakulatot idő előttinek minősített.* »Amíg Magyarországon nem lesz kereskedelmi és váltótörvényesék, hasonló társaságok aligha képesek megalakulni.« E megállapítás helytálló volta ellen aligha lehetett volna érvelni. A kereskedelmi és váltótörvényesék hiányát a szabályzat úgy akarta megkerülni, hogy a társaság és részvényesei közötti minden jogvitát választott bíróság elé utalt, amelynek szervezetét és eljárási módját azonban elfelejtette rendezni. De ha meg is tette volna, ennek alig lehetett volna fogantatja. A választott bírósági ítéletek végrehajtását a Werbőczy jogrend kizárta. Magára a társaságra vonatkozóan azt vélte a bizottság, hogy a terv homályos, a szabályok zavarosak, azonfelül annyi heterogén vállalkozást kívánna úzni, hogy ebből csak bajok támadhatnának, amiért is nem lehet eredményes üzletvitelre számítani. A bizottság elutasította, hogy e tervet javaslatai közé felvegye.

Deyák elgondolásának kidolgozása után 1828-ban Liedemann Frigyes pesti kereskedő az akkori viszonyok között fantasztikus méretű kiviteli társasági tervvel állott elő.³⁴ Ennek megvalósítására nem kevesebb, mint 5 millió forintot akart összehozni. A vállalkozás gondolata abból indult ki, hogy a magyar terménykivitel egyik legnagyobb nehézsége a terménykészletek szétszórtságában áll. Nagy tőkére van szükség, hogy a terményeket egy helyen lehessen összpontosítani. Erre

a célra *Pest a legalkalmasabb hely*. A társaság beraktározna és bizományba venné a földbirtokokok terményeit, az érték felét előlegezné, a készletekről és árákról a bel- és külföldi kereskedőket tájékoztatná. A társaság nem kerülhetne abba a helyzetbe, hogy veszítsen, a készlettulajdonosok tőkéje pedig nem feküdne gyümölcsötlenül. Fiumében egy másik vállalatot létesítenének, amely a készleteket külföldön értékesítené, és ennek ellenében idegen árukat hozna be. A finanszírozás alapja egy felállítandó giró bank lenne. Minden földbirtokos tehermentes földje megbecsült értékének felével lépne a giró bank alapítói közé. Ennek papírjai szolgálnának fedezetül egy második létesítendő bank: a Kölcsön Bank által kibocsátott papíroknak, amelyek a kereskedelemben forognának.

Liedemann javaslata sorsának nincs nyoma. A nádori hivatal megjegyzés nélkül irattárba tette. Elgondolása gazdaság-elméletileg téves: a hírhedt Law-rendszer késői visszhangja. A nemesi ingatlanoknak kölcsönök biztosítására való lekötése pedig éppúgy beleütközött volna a birtok mozdulatlanságát biztosító feudális jogrendbe, mint a Kölcsön Bank terve az Osztrák Nemzeti Bank monopóliumába.

E papíron maradt terveken kívül több, rövid életű részvénytársaság alakult a harmincas években. Erre mutat József nádornak egy borkivíteli részvénytársaság alapítása tárgyában 1840. június 1-én Nemeskéri Kiss Pál fiumei kormányzóhoz intézett levele,³⁵ amely rámutat arra, hogy »hasonló társaságok a szükséges anyagi eszközök hiánya és a megkívánt kitaró munka elhanyagolása miatt céljukat nem érthették el«. Melyek voltak ezek a sikertelen társaságok, nem állapítható meg a levéltári anyagból. A szóban forgó vállalkozás eszméjét a washingtoni osztrák követ vetette fel, magyar boroknak az Egyesült Államokba való szállítása érdekében. A tervet Metternich kancellár sem ellenezte, hiszen elsősorban az arisztokrácia saját természetű borai jöttek tekintetbe. A társaság alapszabályát a nádor felterjesztette királyi jóváhagyásra, a másolat, sajnos, a vonatkozó iratok között nem található meg. Elnökül Andrássy Györgyöt szemelték ki, aki már megelőzőleg eredményesen működött saját borainak Pestről való kiszállítása terén. Az Amerikába való kivitellel foglalkozó társaság működése aligha lehetett eredményes és tartós, mert a későbbi iratokban létezésének nem lehet nyomára jutni.

3. Az angol tőke terménykivíteli vállalkozásai Magyarországon

A magyar mezőgazdasági kivitelnek hazai tőkék egyesítésével, részvénytársaság útján való megoldási tervei a harmincas évek folyamán sem sikerültek. Új lehetőséget csillantott meg azonban az 1838. június 18-án aláírt angol-osztrák kereskedelmi szerződés, amely nagy változást jelentett a bécsi kormány addigi prohibitív jellegű vámpolitikájában. Ez volt az első eset, hogy Ausztria kényszerült beviteli tilalmai nagy részének megszüntetésére. Az angol textil- és vasárúk ezentúl engedély

nélkül bejuthattak az osztrák vámterületre és ezen keresztül az orosz határig is. Addig Anglia a kis német államokat használta csempész-állomásokként kelet felé, főleg Lipsét. 1838 után az osztrák piac megnyílásával az angol külkereskedelem kelet-európai bázisa a Habsburg monarchiába tolódott el.³⁶ Az angol kereskedelmi diplomácia számításában Pestnek akart ebben a terjeszkedésben nagy szerepet juttatni, ami kitűnik a külpolitikai kérdésekben jól tájékozott Augsburger Allgemeine Zeitung következő híradásából: »Jóllehet már kicserélték az angol-osztrák kereskedelmi szerződés ratifikációs okmányait, mindazonáltal MacGregor (az angol vámpolitika vezető személyisége a harmincas és negyvenes években. Gy. S.) rövidesen újból Bécsbe utazik. Célja a szerződésnek egy pótegyezmény kötésével való kiegészítése. Anglia ugyanis azt óhajtja, hogy Pesten vámmentes szabad raktárt (entrepôt) állíthasson fel árucikkei részére. Londonban azonban attól tartanak, hogy az osztrák kormány ezt meg fogja tagadni. Oroszország mindenesetre kézzel-lábbal tiltakozik ez ellen, mert befolyása a dunai kereskedelemben veszélyeztetettnek látszik.«³⁷ Ez az angol terv nem is valósult meg, bár Anglia érdeklődése egyes nyersanyagokban Magyarország felé irányult. A brit admirális hajókötélzet szükségletének fedezésére szerződést kötött Eskeles bécsi bankcéggel, ez pedig vásárlásainak nagyobb részét Magyarországon eszközölte.³⁸ Az angol posztóiparnak is meghatározódott gyapjúsüksége. Bár ebben az időben kezdődik az ausztráliai juh-tenyésztés, mindez nem volt elég. Oroszország a század elején átlagos kivitelét a harmincas évek végéig tizenötszörösére fokozta fel Anglia felé,³⁹ és Magyarországnak ez a legnagyobb exportcikke is tekintetbe kezdett jönni a londoni gyapjúaukciókon.

Az angolok érdeklődésének első jele egy »angol-magyar kereskedelmi szövetség« megalakulásának terve, amit Almási Balogh Pál, Széchenyi háziorvosa 1839-ben hozott nyilvánosságra.⁴⁰ Szerinte öt nagytekintetű és gazdag angol ház Magyarhon természetményei forrásainak méltó tekintetbe vétele által indítatva . . . kész egyesületbe lépni és magát arra kötelezni, hogy a magyar gyapjú és egyéb, London piacán kelendő természetmények general agentiját magára vállalja. A terv szerint a gyapjútermesztők társaságba lépnek, áruikat Pestre szállítják, ahol a gyapjú osztályozása és tisztítása történik. A résztvevők az intézet tagjaivá lesznek, maguk közül egy bizottságot választanak. A magyar bizottság ügynököt küld Londonba, míg az angol társaság Pestre küldi megbízottját. A magyar bizottság angol ügynökkel egyezően állapítja meg a gyapjú árát, amelynek felét azonnal, egyenegyedét pedig a gyapjú Londonba érkezésével fizetik ki. A londoni piacon nem alkalmas gyapjút Bécsbe vagy más helyre szállítják. Az angol egyesület a szokott 3% jutalék helyett csak 2%-ot számít, végül az angolok készek egy olyan intézetet felállítani, amely biztos vagyona vagy kelendő árura 5%-os hitelt nyújt.

Bár az angliai gyapjúkonjunktúrába való bekapcsolódás mindkét fél fontos érdeke volt, az angol-magyar kereskedelmi társaság nem

jött létre, ehelyett Esterházy Pál londoni osztrák nagykövet ajánló levelével Pestre érkezett Henry Kirk, »a dicséretesen ismert Abel Smith londoni ház megbízottja«, akinek feladata, hogy Pesten magyar terményekből raktárt alapítson. Esterházynak Eötvös Ignác tárnokmesterhez 1840. június 1-én intézett levele szerint az Abel Smith céget neki az angol kormány is »legjobban ajánlá«. ⁴¹ Kirk megkezdte ugyan tevékenységét, de itteni ügynökével sok baja volt. Maga a nádor szólította fel Pest város tanácsát, hogy Kirk küldetésének fontossága miatt, ajánlóira való tekintettel, az Angliával való kereskedelem fontossága érdekében tartóztassa le az ügynököt. ⁴² Kirk küldetése nem járt sikerrel. Mindössze 70 000 Ft-tal kezdte meg magyarországi vásárlásait és általános volt a panasz, hogy árajánlatai 10—15 forinttal maradtak a pesti árak alatt. ⁴³ Kudarcának okát Esterházy a nádorhoz intézett levelében azzal magyarázta, hogy Kirk nem a kellő körültekintéssel végezte a dolgát és nem ismerte a magyarországi viszonyokat, amiért főnöke meg is vonta tőle a pénzkezelésre adott felhatalmazást. A későbbi, 1848. évi magyar külügyminiszter »hazája jóléte fejlesztése iránti kötelesség-érzetéből« rábeszélte Smithet, hogy Kirk helyébe, akinek mégis érdemül lehet tudni, hogy »ő törte meg a jeget« az angol-magyar forgalomban, más megbízottat küldjön Pestre. Smith ki is szemelte erre egy Cowell nevű megbízottját, akinek Magyarországra való közeli érkezését a nagykövet jelentette is a nádornak. ⁴⁴ Küldetésének és magyarországi működésének azonban semmi nyoma nincs. Kirk egyébként sűrű érintkezésben állott Széchenyivel is, aki naplójában nyolc alkalommal említi a vele való találkozást, ebédien is vendégül látta. Üzleti vonatkozásúak azok a feljegyzések, melyek szerint Kirk siránkozott előtte, kérve, mentse meg őt. Viszont Gyürky Pál, Almási Balogh társa az Angol Magyar Kereskedelmi Szövetségben nyilvánosan kijelentette Kirkről: »becsapott engem, hiszem, hogy le fog törni«. ⁴⁵

A Kirk-féle vállalkozás kudarca után Balogh Pál az angol-magyar kapcsolat új megoldásáról értesítette a nyilvánosságot, jelezve, hogy egy új társaság megalapítása sikerült, amelynek képviselője, Gifford János Pestre érkezett. ⁴⁶ Gifford a Pesti Hírlap útján közölte felszólítását 1841. május 6-án az Angol—Magyar Intézet ügyében. Eszerint minden áru átvételekor Pesten az ár felét előlegezi. Az áru tulajdonosa a szállítmánynak Angliába való érkezése után önmaga választhat időt az eladás végbevételére. Gifford vállalkozását Kossuth Lajos lapjában lelkesen üdvözölte. ⁴⁷ »Tudjuk, hogy Kirk úrnak hasonló célú vállalata némely részben nem éppen alkalmas . . . de hogyha egyszer ily férfiaknak pénzforrásai és összeköttetései a magyar termékeket Britániában megismertetik, nem egy, hanem húsz-harminc ily nagyszerű bizományi intézetnek is . . . bő anyagot képes nyújtani. Örülünk annyival inkább, mert Kirk úrra nézve azt sajnáltuk, hogy Balogh Pál úrral meghasonlása után szerencsétlensége volt ez ismeretlen földön épp azon emberek körmei közé kerülni, kiknek akkorig a termék eladás csaknem egészen kezeik között volt és így . . . ismét a régi kezek között sikamlott el min-

den haszon«. Giffordnak Geymüller bécsi bankár adott ajánlólevelet és találkozott Széchenyivel is, sőt ő hozta vele össze a Nemzeti Kaszinóban Foublanque belgrádi angol konzult. De a Gifford-féle vállalkozás sem sikerült.⁴⁸

Nem jöhetett létre Blackwell angol mérnök londoni angol—magyar kereskedelmi ügynöksége sem. Ő, aki mint mérnök előbb a semmeringi vasút építkezésén dolgozott, 1840 júniusában a Nemzeti Kaszinó tagjaihoz aláírási felhívást küldött, amelynek eredményeként több, mint ötven mágnás fontosnak jelentette ki egy londoni magyar ügynökség felállítását. Az egész vállalkozás azonban levélváltásban merült ki és Blackwell nyíltan megírta, hogy az angol tőkésék nem a magyar óhajásokra kíváncsiak, hanem pontos adatokat várnak a magyar termékek fiumei vagy trieszti áraitól. Szinte iskolás módon tanítja ki a magyar főurakat, hogyan nem lehet árajánlatot megszövegezni: »Nem elegendő pesti árat mondani, mert az angol kereskedő ilyen kikötőt nem ismer, mint ahogy Angliában nem érdekli a kereskedőt, hogy az Ohio partján mi a búza ára, hanem, hogy az mibe kerül a new-yorki kikötőben. Ha a magyar urak nem neveznek meg valakit Magyarországon, akitől felvilágosítást lehetne kapni arról, hogy mennyibe kerül a gyalpú Fiumében, akkor lehetetlen valamit csinálni. Bármilyen előkelő nevekből is áll az aláírók listája, ez semmi hatást nem tesz egy annyira kereskedő szellemű országra, mint Anglia.«⁴⁹ Blackwell azután magyarországi diplomáciai ügynöke lett az angol kormánynak, többé nem foglalkozott üzleti tevékenységgel.

Az angol tőke magyarországi előfutárjainak próbálkozásait Metternich kancellár rideg ellenszenvvel nézte. Kübeck báróhoz, az udvari kamara elnökéhez intézett 1841. május 5-i levele olyan véleményt formált az angolok magyarországi vállalkozásairól, ami reálisabbnak bizonyult a magyar hazafiak lelkes optimizmusánál. »Ha tekintetbe veszem — úgymond — hogy a középosztály, a kereskedelem leghatósabb mozgató ereje, Magyarországon még nem alakult ki, hogy a külföldi kereskedők vállalkozásaival szemben az ország lakosságának káros szokásai akadályozóan lépnek fel, hogy a magyar terményeknek az Adria felé való szállításánál nehézségek tornyosulnak, amelyek a szállítást drágává és bizonytalanná teszik, másrészt pedig a dunai út a Fekete-tenger felé csak hosszabb idő múlva válik járhatóvá, kételkednem kell Anglia Magyarországra irányuló szándéka sikerében. Egyáltalában nem tartom valószínűtlennek, hogy az angol kereskedelmi ügynökök buzgalma bizonyos idő múlva alább hagy, és ezek el fognak állani további kísérleteiktől.«

»Ha azonban ennek ellenére e kísérletek eredményei megfelelnek az üzletemberek várakozásának, akkor Magyarországon ebből új szükségletek, új erők, új viszonyok fognak kialakulni, amelyek... a császári-királyi kormány számára annál kellemetlenebbek lehetnének, mert ezeket tetszés szerint akár a magyar országgyűlésen, akár az angol kormány útján szóba lehetne hozni.«⁵⁰

Metternich levele a gyarmatrendszerre épített feudális abszolutizmus egyik legőszintébb önvalloása, ami ebben a formában soha nem hangzott el a nyilvánosság előtt. Az európai reakciónak ez a legjellegzetesebb képviselője tisztán látta, mennyi veszedelmet jelenthet rendszerére a magyar kereskedelem kötelekeinek lazítása, a külföldi kereskedelmi kapcsolatok létrejövetele, a kereskedelmi tőke felgyülemzése. Az »új erők« fogalmán Metternich kétségtelenül egy izmos polgári osztály kialakulását, növekedő ipari munkástömegeket értett, az »új viszonyokon« a feudális abszolutizmus felborulását. Metternich gyűlölte a francia gazdag polgárság uralmát, a lajos-fülöpi liberális monarchiát, amely forradalmi úton döntötte le a feudális bourboni rendszert, és joggal tarthatott attól, hogy a tőkés elemek megerősödése Magyarországon is előidézheti 1830 júliusát. Mint diplomata pedig attól félt, hogy ha Magyarország és Anglia között élénkebb kereskedelmi forgalom alakulna ki, a gyarmatpolitika szokásos rendszabályai diplomáciailag kedvezőtlen hatású megítélést kelthetnének azoknál a kormányoknál, amelyekkel való együttműködést Metternich külpolitikája nem nélkülözhetette. A kancellár levele így tömör összefoglalása mindazoknak a megfontolásoknak, amelyek a bécsi kormányt elszakíthatatlanul hozzáfűzték a gyarmatpolitikának módosítás nélküli fenntartásához. Ezért eleve kilátástalannak kellett maradnia minden cselekvésnek, amely az udvar engedékenységre számított a Magyarországot érintő vám- és kereskedelempolitika terén.

4. A Magyar Kereskedelmi Társaság keletkezése

Az angol tőke magyarországi exportvállalkozásainak kudarcra csak kiábrándulást, de nem elbátortalanodást keltett. A negyvenes évek elején a kapitalista elemek nálunk a gyarapodásnak már olyan fokát érték el, hogy lényeges változás állott be az előző évtizedek viszonyaival szemben. A kivitelfejlesztő tervek már nem kerülhettek a hivatalok akta-tetőibe, és a sikertelen próbálkozások sem maradhattak folytatás nélkül. Ami korábban időelőttinek, sőt ábrándnak látszott, most már realisabb alapokra támaszkodhatott. A belső piac kiszélesült. A nagyiparban fokozódott a gőzgépek alkalmazása. A dunai gőzhajózás nagy árutömegeket mozgatott meg, és a vasútépítési tervek a megvalósuláshoz közeledtek. Az addigi hitelélet parlagából felbukkant a két milliós alaptőkéjű Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, és a kapitalisztikus gazdaság a kereskedelmi és váltótörvények formájában megkapta az addig hiányzott jogi felépítményt.

A gazdasági haladás pozitív tényeivel szemben azonban negatívumot jelentett a magyar termények kedvező értékesítését gátló kereskedelempolitikai nyomás fokozódása, főként pedig a leghosszabb sugarú piackörre utalt két legfontosabb termény, a gyapjú és a dohány kivitelének pangása, sőt visszaesése.⁵¹ Bár a gyapjúkivitel árnyalati emelke-

dést jelzett, olyan időben azonban, amikor a legnagyobb felvevő ország Anglia megháromszorozta gyapjúbevitelét.⁵² A kereskedelem pangásának legjellemzőbb tünete azonban a Kereskedelmi Bank 1842. évi számadásaiából derül ki. A bank készpénzkészletének csupán kisebbik felét volt képes kihelyezni. A pénztőke-hiányban fuldokló ország egyetlen bankja a pénzbőség betegségében szenvedett. A bank vezetősége ezt azzal magyarázta, hogy a kereskedelem fejletlensége miatt lehetetlen a rendszeres hitelüzlet.⁵³ A gazdasági tények jelzőszámainak e két csoportja mutatja, hogy a bécsi nyomás elleni feszítő erőknek fokozódnok kellett és ezeknek levezetésére még inkább szükségesnek látszott egy nemzeti kivitelfejlesztő szervezet létesítése. A vámpolitikai kilátások hirtelen elsötétülése pedig, még inkább kiemelte ennek fontosságát.

Ebben az időpontban ugyanis lehetségesnek látszott, hogy a bécsi kormány csatlakozik a Zollvereinhez, a német fejedelemségek vámuniójához. Amikor Metternich egy 1841-ben kelt emlékiratában felvetette a Zollvereinhez való közeledés gondolatát, ennek nálunk is akadtak szószólói. Kossuth ezek ellen hírlapi harcot kezdett, elsősorban nemzeti szempontból ellenezve a csatlakozást. »Amely tartomány a német vámszövetség tagjává lesz, a német nemzet tagjává lesz, következésképp előbb- vagy utóbb némétté lesz.« Kossuth gazdasági ellenvetései is igen súlyosak. »A német vámszövetséghez ily csatlakozás célja az lehetne, hogy talán vásártért nyerünk természetvényeinknek. Ha így volna is, veszítenénk; mert előltük a hazai műipar keletkezését, mely hasznosabb és biztosabb vásárt nyújt a nyerstermékeknek, mint bármely más külföldi szabadpiac. A német vámszövetséghez csatlakoznunk annyit tesz, mint magunkat a többi Európától elzárunk. . . Volt alkalmunk németországi gazdag gyárosokkal és értelmes kereskedőkkel eziránt szólni, akik Magyarországnak a német vámszövetséghez való csatlakozását szívből-lélekből kívánják, aranyhegy ígéretekkel kecsegtetnek: de azt mégis mindnyájan elismerik, hogy gabonánkra nézve. . . semmit sem nyernénk. . . vágómarha vásárra nem számíthatunk, mert Németország nemcsak saját szükségét fedezi, de még kivitelre valója is van; gyapjunkat, veteménymagot csatlakozás nélkül is vámmentesen bevihetjük.« A Zollverein piaca tehát mit sem nyújthatna a magyar terménykivitelnek. Ezzel szemben »a német szövetséghez csatlakozni annyit tesz, mint Angliától elzárkózni.« Ezt az érvet két helyen is megismétli.⁵⁴

Am mi biztosíthatja a magyar termékeknek a világpiacra való kijutását, amikor az angol tőkések próbálkozásai rendre sikertelennek bizonyultak? Erre a levegőben lógó kérdésre felelt a Pesti Hírlap 1842. szeptember 4-i számának »Értekező« rovatában közreadott levél: »Mi vagyunkat a kereskedelemben inkább más kezére bizzuk, mintsem hogy róla mi magunk intézkedhetnénk. Példa tanúsítja a felállított pesti magyar-angol intézetről. Az angol társaság nem nyújt más segédelmet, mint akármely más vidéki ház szívesen nyújtana, de húz igen szép nyereséget. . . Miért nem hozunk mi magunk ily intézeteket, ha az idegeneknél is kényszerítve vagyunk a vállalkozás lefolytaig minden

veszélyt viselni? Giffordnál is így van . . . Miért nem eszközöljük ezt mi magunk? . . . Nehéz lenne nekünk egy nemzeti társaságot alapítani? Éppen nem. Képezzünk egy társaságot részvényekre, állítsunk fel ügyvivőségeket Fiumében, Londonban . . . Jöjjenek idegenek, de dolgozzanak a maguk számára és akkor veszély nélkül csak jót várhatunk. Hazánk anyagi létének előmozdítására három fő szükségünk van: a Dunától vasút Fiuméig, egy kereskedelmi nemzeti társaság alapítása. Fiume bejáratának szabályozása.«

A levél írója ifj. Szabó Pál volt, trieszti nagykereskedő. Kossuth azonnal lelkesen üdvözölte a javaslatot a cikkhez írott jegyzetében: »Hogy el ne hangozzék üresen, egy felszólítást bátorkodok értekező úrhoz intézni. A Magyar Kereskedelmi Társaság felállítására iránti gondolat szent. Miért adjuk azon pénzkülönbséget, amely a természető által kapott és a vevő által fizetett ár közt van, külföldi bizományosnak nyereségül? Mi itt a nyilvánosság előtt szólítjuk fel Szabó Pál urat: dolgozzék ki tervet egy ily társaság megalakítására. Tudományos és gyakorlati jártassága a kereskedelem magasabb régióiban képessé teszük őt a tervezetre.« Végül utalt Szabó jelentős vagyonára, amely sikert ígér a kivitelnek.

Kossuth lapjának 1843. január 15-i és 19-i számaiban Szabó újabb cikkekben részletezte elgondolását. Fantáziája behálózza az egész világot: »Gyarmatarú szükségleteinket azokból az országokból kell vásárolni, amelyek a mi terményeinket vagy iparcikkeinket megvásárolják és ezt a kereskedést idegen népek közbejötté nélkül kell úzni«. Ennek a kereskedői társaságnak ügyvivőit akarja szétküldeni a Dunán le a Kelet minden nagyobb városába, sőt Braziliába is. Szabó kezdeményezését az látszott reálissá tenni a közvélemény szemében, hogy olyan magyar kereskedő vetette fel a gondolatot, aki Hamburgban és Triesztben tanulmányozta a nemzetközi kereskedelem fortélyait és a nagy osztrák kikötőváros egyik vezető cégének (Szabó és de Angeli) már nyolc éve társa volt.

Kossuth most már lapjának 1843. január 22-i számában cselekvési programjába illeszti be Szabó tervét. »Magyar Kereskedelmi Társaság«, ez a vezércikk címe és egyben a vállalkozás cége is. »A Magyar Kereskedelmi Társaság olyan, hogy a részvényesektől nem áldozatot kér, hanem csupán számítást. Kezkesedik róla a tervezőnek a gazdasági tudomány és gyakorlat ágaiban való jártassága és az a cselekvési példa, miszerint Szabó a Társaság felállításához 50 000 Ft-tal hozzájárulni ajánlkozik . . . Minden magyarról feltehető, hogy olyan úton szeressen pénzből jövedelmet húzni, mellyel saját haszna által a hon felvirágzását is előmozdítja . . . Anyagi jólétünk alapja a mezei gazdaság — és támadt legelőbb a Gazdasági Egyesület; műipar nélkül a mezei gazdaság csak egy félkarú óriáshoz hasonlított; és támadt az Iparegyesület; kereskedelem nélkül sem földművelés, sem műipar nem virágozhatik és indítványba hozatik a Magyar Kereskedelmi Társaság. Az első két egyesület jótékony munkásságát csak a harmadiknak hozzájárultával fejtheti ki.«

A Magyar Kereskedelmi Társaság megalakításának gondolata szinte homlokterében áll Kossuthnál, aki 1843 tavaszán még három vezércikket ír e vállalkozás nagy fontosságáról.⁵⁵ »Nem eleget veszünk-e évenként kereskedésünkben, hogy már többet veszteni kedvünk ne legyen? Nem érezzük-e minden mérő gabonánál, hogy fáradalmunk jutalmát meg nem fizetik? Nem szégyeneljük-e, hogy alig tudnánk a magyarhoni kereskedő világban két-három nevet nevezni, kik többek volnának mint kalmárok, vagy legföllebb a bécsi, trieszti kereskedőknek aprólékos függeteg tőzsérei? Nem pirulunk-e, ha meggondoljuk, hogy a londoni, párisi, vagy csak a lipcei kereskedelmi jegyzetekben sohasem látjuk, hogy a Pestre szülő váltóknak milyen keletjük van? . . . Ha pedig a törvényhozás a kereskedés dolgában jót és üdvöset nem teend, vagy nem teheted, akkor ismét kétszeresen szükség, hogy egy nemzeti kereskedelmi társaság létezzék«.

Ezek a cikkek mély hatást tettek a közvéleményre. Az időpont erre különösen alkalmas volt. A nemzet az 1843-as országgyűlés összehívása előtt állott, amelytől a gyarmati korlátok lazítását várta. A kereskedelmi kezdeményezés egyben politikai programot is jelentett, úgyhogy »az eszme pártolására tekintélyes szövegek emelkedtek, sőt néhányan a vállalkozáshoz való hozzájárulásukat előlegesen kötelezték is.«⁵⁶ Amikor azonban az országgyűlés megnyitása után, 1843. május 18-án kiderült, hogy a kormány által az országgyűlés elé terjeszteni kívánt javaslatok nem tartalmazzak semmi olyan kezdeményezést, amitől a gyarmati rendszer enyhülését lehetne várni, a kereskedelmi társaság megalakítása politikai ügygé lett. Blackwell, aki már akkor felhagyott magyarországi üzleti tervezgetésével és a bécsi angol nagykövet megfigyelőjeként Pozsonyban, az országgyűlés színhelyén tartózkodott, június 27-i jelentésében⁵⁷ tudatja, hogy találkozott Kossuthal, aki mint hírlík, azért jött az országgyűlésre, hogy egy nagy kereskedelmi vállalkozáshoz »pénzt szerezzen«. Az alsótábla július 3-án a kormány által kívánt ügyrend ellenére tárgyalt a Kereskedelmi Társaság ügyéről és albizottságot küldtek ki alapszabályainak megvizsgálására. Ennek megtörténte után megállapodtak, hogy július 9-én a Karok és Rendek országos termében nyilvános ülés tartassék. Több főrend, valamint 34 megyei követ, az alsó tábla egyharmad része jelent meg a gyűlésen. Ott volt többek között Széchenyi István, Vay Ábrahám máramarosi főispán, Nemeskéri Kiss Pál fiumei kormányzó, Teleki László, Eötvös József, Szentkirályi Móricz, Klauzál Gábor, Perczel Móricz, Szemere Bertalan. A kereskedelmi világot öt pozsonyi nagykereskedő képviselte. Kossuth volt a »tollvivő« és ott volt Szabó Pál is.⁵⁸ Megjelent Blackwell is, aki az ülésről azt jelentette az angol nagykövetnek, hogy Széchenyi csak kis ideig volt ott, »valószínűleg azért, hogy Kossuthnak „bête noire”-jának köréből minél gyorsabban távozzék.«⁵⁹ Vay Ábrahámot kérték fel az elnöki tisztre, míg a Társaság forma szerint még nem alakul. A gyűlés résztvevőinek listája azt mutatja, hogy konzervatívok és szabadelvűek egyaránt jelen voltak. Csak Zsedényi Ede kifogásolta a társaság

létesítését. A gyűlés kimondotta, hogy kívánja a megalakulást, és elfogadta a programot, valamint az alapszabályokat.

A társaság programja⁶⁰ új piacok keresése. Ezt nem lehet várni egyes kereskedőktől, mert ezek a már tört utakon megtalálják nyeregségüket, azt töretlen utakon kísérlet reményéért el nem hagyhatják. »Kívánni sem lehet, hogy vállalataikban a pillanatnyi hasznon túli, valami más, magasabb irány, a nemzet jövőjéé boldogsága által vezéreltessenek. Ilyesmi más nemzeteknél is csak nemzeti kereskedelmi társulatok által létesült és másképpen nem is létesülhet. A Társaság nem egyed-áruságot akar magához ragadni, csak például akar szolgálni az egész kereskedői közönségnek. *Pest kedvező fekvése egykor egész Európának tranzitó expedició fókuszpontjává lehet.* A kivitelre illetően a társaság célja a magyar iparosok és termesztoők termékeinek lehetőségig azon teljes árat biztosítani, amely a külföldi piacon érték fizettetik. Pesten, ahonnan a társaság dolgait kormányozni fogja, raktárakat létesít. Összekötésbe lép a Magyar Gazdasági és Iparegyesülettel és tájékoztatni fogja mindazon kellékekről, amelyek a magyar terményeknek a külföldi piacon becsét emelhetné. A kiviteli kereskedés másik ágát teszi a saját veszélyre üzendő spekuláció: olyan kísérletek, amelyeknek egyenes céljuk a magyar kereskedésnek új utakat törni.« A beviteli kereskedésben a társaság a gyarmatárú behozatalát egyenesen Fiumén át saját számlára eszközli. Fő elve, lehetőleg csak onnan venni külföldi cikkeket, ahol a társaság hazánk termékeit eladhatja, hogy ezáltal a honi hajózásnak visszafuvert is biztosítson. Lebonyolítja majd a keleti fűszerárak behozatalát a Dunán felfelé is, hogy Pest e kereskedés gyűjtőpontjává váljék, ahonnan aztán a további szétküldés Német- és Lengyelország felé is történhetnék.

A szállítmányozási üzlettel azt célozza, hogy *Pest mint gőzhajózási központ minden más hely fölött elsőszéggel bírjon.* Ezért gondja lesz, hogy a tranzitó kereskedést Pestre vonja és itt összpontosítja a beraktározást. Kecsegtető kilátásokat csillant meg a program a külföldi kölcsönök közvetítésével. A társaság felszólítja a külföldi tőkepénzeseket, hogy pénzüket, amit otthon 2—2,5%-ra adnak, nálunk 5—6%-ra teljes biztonsággal kölcsönözhetik. Ezt eddig azért nem lehetett elérni, mert nem volt az országban egy hitellel bíró, külföldön ismeretes közbenjáró testület, amely a külföldi tőkepénzeseknek közbenjáróul szolgálhatott volna.

A társasági tőkét 4000 darab 500 Ft, 5%-kal kamatozó és osztalékra igényt adó részvény kibocsátásával kívánják előteremteni, tehát az alaptőke 2 millió Ft-ot tenne, azonban a társaság már egymillió Ft aláírása esetén megalakultnak tekinti magát, sőt félmillió Ft aláírása után az érdekeltek összehivatnak, hogy elhatározzák, vajon már ezen összeggel is meg akarják-e kezdeni a munkálatokat?

A társaság igazgatását⁶¹ három kereskedőből álló igazgatóság látja el, akik közül mindig ketten írnak alá és csak pesti lakosok lehetnek. Az alapszabály intézményesen biztosítja, hogy az első három évben

Szabó Pál legyen az egyik igazgató. A másik két igazgató magánszám-
lára is folytathatja tevékenységét. Az igazgatóság mellett hét tagú
választmány áll, ugyancsak pesti lakosokból. Ennek feladata, hogy
felügyeljen az ügyvitelre. Ha az igazgatóság véleménye a választmányé-
vel ellenkeznék, az a közgyűlés elé terjesztheti álláspontját. Az első
igazgató évi 3000 Ft fizetést és a nyereségből hat százalékot kap, míg
a másik két igazgató négy-négy százalékot. A tisztviselőket az igazgató
nevezi ki. A főbb tisztviselőknek, a titkárnak és a pénzkezelőnek legalább
hat részvényvel kell bírni. A nyereség hovaforrását illetően az alap-
szabály úgy rendelkezik, hogy ennek 10%-a az alaptőkéhez csatol-
tati: a többiből a három igazgató jutalékának levonásával fizetik az
osztalékot. Különös szabály, hogy a tartaléktőke a részvénytőke egy-
ötödét nem haladhatja meg. Figyelemre méltó továbbá az a rendel-
kezés, amely a kis részvényesek védelmét célozza a nagyokkal szemben,
ugyanis tiznél több szavazatot semmiképpen sem lehet leadni. A társa-
ság feloszlik, ha a részvénytőke egyharmad része elvész.

Három ívet bocsátottak ki a részvényjegyzés céljából, és ezeken
az első összejevetel napjáig mindössze 138 000 Ft-ot írtak alá. A legtöbb
részvényt Szabó Pál jegyezte, 60 000 Ft összegben, azután Batthány
Lajos 20 000, Vay Ábrahám és Ullmann Móricz 10-10 000 Ft-ot írt alá.
Az ideiglenes igazgató választmány elnöke Pulszky Ferenc lett, tagjai
között voltak Kossuth és Szentkirályi, az üzleti világot Liedemann
Frigyes, Robitsek József és Valero Antal képviselte. A közgyűlés elnöke,
Vay Ábrahám, július 20-án kérte a kancelláriát a társaság elismerésére.⁶²
»Önálló nemzeti kereskedés, ez a cél, amelyre törekednünk kell, írja
Vay. Önálló nemzeti kereskedés alatt pedig oly kereskedést értünk,
melynek üzlete nem szorul arra, hogy egy harmadik, mint közvetítő
vonja el a haszon legnagyobb részét és értjük azon kereskedést, amely-
ben nem csak annyi részünk legyen, hogy részvénytlenül nyújtsuk át
termékeinket az idegeneknek, akik azt nem a mi számunkra értékesítik,
hanem olyan kereskedést, amelyből nemcsak terményeink ára, hanem
a kereskedés haszna is nemzetünk javára váljék.« A társaság programját
a Pesti Hirlap közölte.⁶³ Blackwell angol fordításban azonnal megküldte
Gordon bécsi nagykövetnek,⁶⁴ kísérő levelében azonban megjegyezte,
hogy a társaság programja megvalósíthatatlan, mert ennek keresztül-
vitelére féltucat vállalatra lenne szükség megfelelő tőkeerővel.

A megalakulás után azonnal megindult a kormánygépezet lassító
és akadályozó munkája. A monarchia legfőbb gazdaságpolitikai ható-
sága, az udvari kamara az engedélyezési kérelem elutasítását javasolta,
mert »a társaság ellenséges célzatú Ausztriával szemben.«⁶⁵ A nádor
kifogást emelt az »önálló nemzeti kereskedelem« kifejezés használata el-
len, és javasolta a társaság programjának a cenzúra elé terjesztését.⁶⁶
A cenzúra az első akadály, amit a társaság elé gördítenek. Vay elnök
a pozsonyi könyvvizsgáló biztosokhoz fordult, akik azt válaszolták,
hogy a program és az alapszabály hatáskörükön felülálló dolgokat foglal
magában, ezért a legfelsőbb helyhez kell folyamodni. Így a kancelláriá-

nak kellett véleményt formálni elsősorban a felhívás kinyomtatásának engedélyezése és csak másodsorban az alapszabályok jóváhagyása tárgyában. A kancellária aránylag gyorsan készült el véleményének megkövetelésével. Majláth kancellár kifejtette azt az aggodalmát, hogy rossz vért szülne az országgyűlés székhelyén, ha a kinyomtatást késleltetnék és ezért javasolta ennek engedélyezését, az »önálló nemzeti kereskedésre« vonatkozó hivatkozás kirekesztésével. Az engedélyirat kiadására nem is tett javaslatot.⁶⁷ A nádor maga is szükségesnek tartotta a kinyomtatás megengedését, mert csak ezeknek terjesztése által állapítható meg, vajon a társaság létesítése sikerül-e vagy sem.⁶⁸ A kancellária véleménye ellenére azonban a cenzorok nem kapták meg a felhatalmazást a kézirat átengedésére, és az engedélyokirat kiadása is késett. A pesti Váltótörvényszék azonban nem vizsgálva a királyi engedélyezés megtörténtét, szeptember 4-én bejegyezte a társaság cégét az 1840 : XVIII. t. c.-nek megfelelően.⁶⁹ Négy nappal rá Vay már cenzúrálatlan körlevélben fordult a megyékhez és a városokhoz a társaság pártolása érdekében. »Az időről-időre növekedő pénztelenség a legáltalánosabban érzett nagy bajunk«, majd így folytatja : »ha léteznek is kereskedést helyesen óvó törvények, ha utak is építtetnek, de ha kereskedők nem lesznek, nem lesz kereskedés. Ezt érezve majdnem az egész törvényhozás, meleg pártolással vette Szabó Pál tervzetét.«⁷⁰ A körlevelet Kossuth szeptember 11-i vezércikkével kísérte, majd látva a kereskedői körök feltűnő tartózkodását, szeptember 21-én »Még két ellenvetés« c. vezércikkében igyekezett őket meggyőzni az alakulás szükségességéről. »A társaság munkásságát nem szorítja Fiuméra, munkálkodásának azon szerencsétlen esetben is volna mezeje, ha közlekedési eszközeink a jelen szomorú karban maradnának.« Arra az ellenvetésre, hogy a társaság munkaköre sokkal kevesebb, mintsem azt betölteni képes, és hogy jobb lett volna kevesebb üzletágra szorítkozni, azzal válaszolt, hogy ki kellett tűzni az egész célt, hogy válogatni lehessen.

A részvényjegyzés mégsem ment a kívánt ütemben. A kereskedők eleinte feltűnő tartózkodást mutattak, mert inkább versenytársat, mint segítő társat láttak a Társaságban. Az év végéig aláírt 443 000 Ft névértékű részvénytőkéből mindössze 15 000 Ft-ot jegyeztek kereskedői részről, nem számítva Szabó Pál jegyzését. Ebből Ullmann Móricz egymaga 10 000 Ft-ot.⁷¹ A pozsonyi első összejevetelen jelen volt őt ottani kereskedő közül csak Schertz Fülöp lett a társaság részvényese. Igen jellemző a komáromi Biztosító Társaság igazgatójának negatív válasza, amelyben sajnálattal közli, hogy minden törekvés ellenére a Magyar Kereskedelmi Társaság iránt kevés érdeklődés mutatkozik, és kivéve azt a néhányat, akik a Biztosító Társaság közgyűlésén az ívre magukat feljegyezték, nem sikerült sem a Társaságot, sem annak egyes részvényeseit az aláírásra rábírní.⁷² Pedig a komáromi Biztosító Társaság, amely a dunai hajók és rakományaik biztosításával foglalkozott, az ország legjelentékenyebb terménykereskedőinek alapítása volt. Mégsem lehetett rájuk számítani a Magyar Kereskedelmi Társaság létre-

hozásánál. A dél-magyarországi kereskedelem egyik centrumába, Bajára küldött aláírási íveken pedig csak egyetlen egy jegyzést lehetett elérni.⁷³ Így tehát az első Kereskedelmi Társaság alapításának nemesi vezetés alatt kellett végbemennie.

Közben a kormány megkerülte az engedélyezés tüskés kérdését. A Helytartótanács ugyanis szeptember 25-én azt az álláspontot foglalta el, hogy a társaság tisztán kereskedelmi jellegű alapítás, ennél fogva működéséhez elegendő, ha magát a Váltótörvényszéknél bejelenti.⁷⁴ Ez már akkor meg is történt. Az udvari kancellária november 2-án ezt a formulát készségesen magáévá tette,⁷⁵ így tehát nem volt szükség formális engedélyokmány kiadására.

Bár a Társaság körlevelére nem sok válasz érkezett, még az év folyamán, december 3-án meg akarták tartani az alakuló gyűlést Pozsonyban. Az elnöklő Vay Ábrahám elismerte, hogy a felhívás kinyomtatásának akadálya miatt a szétküldés csak későn történhetett meg, ennek következtében az aláírások nem emelkedhettek a remélt összegre. A közgyűlés napjáig csak 365 000 Ft-t írtak alá. A megalakulást azonban ennek ellenére sem lehetett halasztani — hangsúlyozta Vay —, mert nem tanácsos a részvényeseket bizonytalanságban hagyni és a befizetett tőkét használatlanul hevertetni. El kellett osztatni a kétségeket, az aláírt összeg elegendő a Társaság munkaköre több ágának megszervezésére. »A megszületett gyermek az anyának ápoló karjai között megerősödhetik, de a meg nem született gyermeknek nincs jövődjöje.« Az alakuló közgyűlés elhatározta, hogy 1844. június 1-én okvetlenül meg fogja kezdeni működését: ha az országgyűlés még együtt lesz, akkor Pozsonyban, különben Pesten, 1844 májusában rendkívüli közgyűlést kell tartani, amelyen megalakítják a választmányt, két új igazgatót választanak és kitzúzik a részvényérték első 15 százalékaának befizetési határidejét, végül meghatározzák a munkatervet.⁷⁶

A kormányhatósági üldözés tovább fokozódott az ideiglenes alakuló gyűlés után. A pesti könyvvizsgálók, akik a társasági program engedély nélkül történt kinyomtatása miatt szigorú dorgálásban részesültek, a szabályos megalakulás után is meg akarták akadályozni a társaságot a sajtó igénybevételében. Az alakuló közgyűlés után két hónappal a Pesti Hírlap közzé akart tenni egy értesítést arról, hogy Moson megyében kilencen írták alá a részvényjegyzési ívet. Ezt a cenzúra nemcsak kitörölte, hanem megtiltotta a társaság nevének megemlítését is, írásban adván a Pesti Hírlap szerkesztőjének tudomására, hogyha volna is nála valamiféle cikk, amiket eddig cenzúrált és kinyomtatni engedett, ezután ne merészelje közzé tenni, különben még a hírlapot a posta útján is lefoglaltatja. Utóbb kijelentette még, hogy a legfelsőbb helyen nem engedélyezett egyesületekről, mint pl. a Kereskedelmi Társaság, az Iparegyesület, a Kiseddóvó Egyesületek, de még a Kisfaludy Társaság is, a hírlapokban annyira nem szabad írni, hogy még csak nevük említése sem engedtetik meg. Hozzátette, hogy ezt a tilalmat a legfelsőbb parancsra foganatosítja, és hogy hasonló utasítást

kaptak a többi lapok is.⁷⁷ A Kereskedelmi Társaság ez ellen Kossuth tollából származó feliratot intézett az országgyűléshez. Rámutatott arra, hogy a kereskedelmi társulatokról szóló törvény értelmében a Magyar Kereskedelmi Társaság már bírólag kereskedelmi természetűnek szankcionáltatott. Ha már most az alapszabályoknak, az aláírási felhívásoknak hírlapok útján történt közhírül adása után a társaság ezentúl meggátoltatik közgyűlései tartásának hírlapok útján való közlésében, nemcsak a részvényesek meghívása válik lehetetlenné, de még a jelenlevők határozatai sem emelkedhetnének érvényességre az alapszabályok értelmében és így a társaság már kezdetben tönkrejut, még mielőtt működéséhez foghatott volna. A vezetők pedig a közbejött akadályokról mit sem tudó külföld előtt a szerteszórt rágalmakat hallgatással túrni és védelem nélkül szenvedni kényszerülnek, miután a cenzúra még a közbejött tilalmat és így a közgyűlés meg nem tarthatásának okát sem engedi megemlíthetni.

Kossuth felterjesztésének meglett az eredménye. A cenzúra visszavonult és a társaság működésének megkezdése már a sajtó nyilvánossága előtt ment végbe.

5. Sikerek és nehézségek

A szervezkedés nehézségeinek leküzdése után 1844. május 5-én tartották meg az alakuló közgyűlést Pozsonyban, az alsótábla ülés-termében. Előző napon Széchenyi feljegyezte naplójába,⁷⁸ hogy elment Batthyány-hoz, ahol Kossuthot, a fiumei kormányzót, Zsedényit, Bezerédj és Szabó Pált találta együtt, akik a Kereskedelmi Társaság ügyéről tanácskoztak. Batthyány másnap igyekezett Széchenyit rábírní a csatlakozásra, de ő 18-án Batthyányinak kitérő választ adott.⁷⁹ Az alakuló közgyűlésen 1132 részvény tulajdonosa jelent meg, így tehát az év első hónapjaiban még 246 részvényt lehetett elhelyezni, főképpen pesti kereskedői körökben. Az első üzleti év végéig még 128 részvényt írtak alá. Az alakuló közgyűlés Batthyány Lajost választotta meg a társaság elnökéül, igazgatóvá Szabó Pált, választmányi tagokká Kossuth Lajost, Szentkirályi Móriczot, Valero Antalt, Robitsek Józsefet és Liedemann Frigyeszt. A választmány tehát két politikusból és három pesti kereskedőből állt. Blackwell, aki mindenről tájékoztatta az angol nagykövetet, jelentéséhez⁸⁰ bizalmatlanul hozzábiggyesztette a »Nous verrons!« tar-tózkodó megjegyzést.

A társaság megalakulását nemcsak az ellenzéki sajtó, de még a széchenyista Világ is lelkesen üdvözölte:⁸¹ »Részünkről azon őszinte óhajattal adjuk át ezeket a közönségnek, hogy ezen intézetben, melynek létesülése után szinte régidőtől fogva forró imádság epedett a magyarok ajkáról... feltalálja nemzetünk a hon jobbléte egyik hathatós emeltyűjét. Hogy a Társaság állani és díszleni fog, arról kezeséget adnak elnöke, igazgatója és választmányi tagjai«. A konzervatív sajtó nemcsak a megalakulás időpontjában, hanem egyelőre tovább is rokon-

szenvezett a Kereskedelmi Társasággal úgyannira, hogy amikor az Augsburger Allgemeine Zeitung a Védegyletet támadva 1844. nov. 5-i számában azt írta: »Felőle is nemsokára azt lehet mondani, mint a Magyar Kereskedelmi Társaságról, hogy ti. boldog emlékezetű a »Jelenkor« erre azt jegyezte meg; »Fennáll a Társaság, sőt előre is halad, ameddig a mostani igazgatóság és választmány, vagy ehhez hasonló értelmiségű és becsületességű kormányzás intézi ügyeit.«⁸²

Az első közgyűlés után az alapszabályokat átdolgozták. Ez az alapszabálymódosítási művelet annál fontosabb, mert a kidolgozására kiküldött bizottság munkáját Kossuth Lajos szövegezte.⁸³ Felfelé annyi engedményt tettek, hogy a nádor és a kancellária által kifogásolt »önálló nemzeti« jelzést kihagyták a társaság célját tartalmazó paragrafusból. A bizottság jelentése ellene van annak, hogy a társaság egyelőre osztalékot fizessen. Addig, amíg az egész részvénytőke be nincs fizetve, szükséges, hogy az osztalék által az amúgy is csekély erő ne csökkenjen, sőt inkább »az osztalék tőke a lehetőségig gyarapíttassék és ekként az intézetnek szilárdabb hitel szereztessék«. Ez a javaslat végül nem ment keresztül, ami kitérül abból, hogy a társaság már az első üzleti év végén kamatot is, osztalékot is fizetett a részvényeseknek. Az alapszabálymódosítás túlyomó nagy részében formalisztikus vagy stílárius jellegű. A változtatásoknak nem lett gyakorlati jelentősége, az igazgatásra vonatkozó módosítás kivételével. Igen nagy fontosságot kell azonban tulajdonítani a társaság vezetésére vonatkozó szakasz gyökeres megváltoztatásának. Erről a Kossuth szövegezte megokolás a következőket mondja:

»A kereskedés természetében fekszik, hogy az kollégiális, vagy testületi ügyvitelt nehezen tűr. Örökös gyűléskedés útján kereskedni nem lehet. Úgyde viszont a Társaságok természetében fekszik, hogy egyes ember belátásának vagy szerencséjének egész lételüket minden ellenőrzés nélkül alá nem rendelhetik. E két tekintetet összhangzásba hozni vajmi nehéz... Azt mondani: bízunk mindent egy emberre, de vessük őt szoros felelősség alá, kereskedői téren nem elegendő... Az igazgatóság álljon egy igazgatóból, ki mellé a választmány az igazgató megegyezésével választandó két helyettes cégvezetőt nevezzen... Azonkívül legyen a Társaságnak hét tagból álló felügyelő választmánya. Az igazgató intézi a Társaság ügyvitelét, de felelősséggel tartozik, hogy az alapszabályokhoz és a választmánytól időnként nyert utasításokhoz magát szorosan alkalmazandja... Köteles a választmánynak legalább havonként előterjesztést tenni, miszerint ez normatív utasításokat adhasson és ha kell az igazgató felelősségét valósíthassa. A választmány hatósága tehát a felügyelés és ellenőrzés tisztjét foglalja magában...«

Ebből látszik, hogy a módosított alapszabály a tulajdonképpeni hatalmat a társaság egyedüli igazgatójára ruházta át, a másik két igazgató a helyettes cégvezetői hatáskörrel volt kénytelen megelégedni és a választmányi jogköre alig valamivel haladta meg a későbbi részvényjogban megszabott felügyelőbizottság hatáskörét. A társaság további

működése is azt mutatja, hogy a választmány még az alapszabályszerű ellenőrzési jogát is nagyon kevésbé gyakorolhatta. Nem is lehetett a választmányi tagoktól állandó együttműködést követelni, hiszen tilos volt, hogy ezek fizetést húzzanak. A választmányi tagok csak a részvényeik, illetve ezeknek osztalékai erejéig voltak érdekelve, épp úgy mint az egyszerű részvényesek.

A módosított alapszabály ily módon diktátor vezérigazgatót teremtett, míg a részvénytársaság többi szerve csak formálisan létezett. Ezt a sajátos hatalommegosztást az alapszabályokban simán keresztül lehetett vinni, mert az első magyar törvény az 1840 : XVIII. tc., amely a részvénytársaságról szól, ezeknek szervezetét és működését illetően úgyszólván semmit sem írt elő, mindezeknek a rendezését az alapszabályokra bízta, amelyek tekintetében csupán az volt a megszorító előírása, hogy ezek nem lehetnek ellentétben a fennálló törvényekkel. A teljhatalmú vezérigazgató típus megteremtése tulajdonképpen csak elébe vágott a késői kapitalizmus fokán kialakult gyakorlati helyzetnek, amikor a tényleges hatalom a társaságoknak a kereskedelmi törvényekben megállapított szerveiről a vezérigazgatóra, a »manager«-re szállott át.

Az igazgató, aki a módosított alapszabályokban szinte korlátlan felhatalmazást kapott, a győri származású ifj. Szabó Pál lett. Mint rossz tanulót apja gyakorlati pályára adta. A kereskedelmi érzéket eláruló ifjú előbb Hamburgba, majd Triesztbe ment, ahol hamarosan társa lett De Angeli exportőr kereskedőnek. Szabó vagyonos atyja fizethette be fia tőkerészesedését. 1841-ben Magyarországon tett rokoni látogatása során ismerkedett meg Kossuth eszméivel, majd Triesztből figyelte a magyar eseményeket, végül felajánlotta Kossuthnak, hogy közgazdasági cikkeket ír a Pesti Hírlap számára.

Szabó jelleméről és képességéről ebből az időből két forrásunk van. Az egyik Blackwell jelentései, akit Szabó Pál Pozsonyban 1843 nyarán szinte minden nap meglátogatott.⁸⁴ Blackwellben Szabó ügyes és értelmes fiatalember benyomását keltette. Terveit ugyan előbb még fantasztikusnak mondta, utóbb már álláspontját módosította, de hozzátette, hogy a Kereskedelmi Társaság jövő igazgatójának nem ártana pár hetet a londoni Cityben tölteni. Szabó már Blackwellel közölte brazíliai liszt- és zsákkiviteli terveit, elmondotta neki, hogy Angliában ügynöke van, aki a londoni üzletvilágot rá fogja venni a Magyar Kereskedelmi Társaságban való érdekeltség vállalásra. Ebben Blackwell erősen kételkedett. Pulszky Ferenc is megemlékezik róla.⁸⁵ »Szabó csinos, intelligens kinézésű, rendkívül magas termetű ember, aki szép számaival és ügyes előadásával nyerte meg Kossuthot.« Alig akadhatott más jelölt az igazgatói állásra, hiszen a pesti piacon nem működött olyan kereskedő, aki a világforgalom gócpontjaiban szerezte meg képzettségét, ezenfelül egy nagy külföldi cég sikeresen dolgozó társtulajdonosa lett volna. A társaság nemzeti célkitűzéseiből is következett, hogy erre a feladatra a pesti cégek nem magyar származású főnökei között nem találhattak alkalmas egyént.

1844. július 10-én indult meg a Társaság gyakorlati munkája, de már jóval előbb szétküldötték a nyomtatott körleveleket a külföldi kereskedőkhöz, közöttük Borchardt J. L. moszkvai céghez, amelynek bizományi üzletre ajánlkozó válaszelevele töredékben megmaradt.⁸⁶ Mindjárt kezdetben jó hírek terjedtek el az üzletekről. Széchenyi október 14-én naplójában feljegyezte, hogy »a kereskedelmi társaság ragyogóan megy«, de kérdőjelet tett a mondat után. November 28-án megismétli: »A kereskedelmi társaság prosperál!!!«⁸⁷

A társaság első nagy üzletének eszméje Breuls antwerpeni ügynöktől származott, aki 1844. május 4-én tudatta, hogy Belgiumban igen rossz repcemag-termés várható, és mint hogy Fiuméből jó magyar repcét 5 Ft-ért per star (egy star = 61,6 kg) ajánlanak, ez olyan mérsékelt ár, hogy ilyen feltétellel lehetséges lesz Belgiumban az árut elhelyezni.⁸⁸ Breuls, aki egy oroszországi cégnek belgiumi eladásait intézte, fix ajánlat mellett vállalkozott 20 000 star magyar repce eladására.⁸⁹ A belgák ugyanis — mint kifejtette — csak fix ajánlatot fogadnak el, mert az olajosmag-vásárlást azonnal követi egy arányos mennyiségű olaj eladása, a kockázat kiküszöbölése érdekében. Az első vevő, Badert brüsszeli olajgyáros 6000 start kötött le 5 és egynegyed forintos áron.⁹⁰ Nem volt azonban ezzel megelégedve, mert egy trieszti cég 5 Ft-ért vásárolt részére repcét.⁹¹ Az ügynök is méltatlankodott, mert Szabó ígérete alapján egy másik belga cégnek megígérte, hogy olcsóbban fogja kiszolgálni, mint bármely trieszti kereskedő és mégis a Pestre érkezett belga kereskedőnek Szabó egynegyed forinttal drágább ajánlatot tett.⁹² Zavarta a sima üzleti kapcsolatokat, hogy a Kereskedelmi Társaság csak kötelezettség nélküli ajánlatokat tett. Nem felelt meg a társaság által tett búzaajánlat sem.⁹³ Hogyan is mehetett a magyar búza Belgiumba, amikor még a fiumei malom is 12 hajórakomány búzát rendelt Odesszából.⁹⁴

Bár az első üzlet nem nagyon sikerült, Breuls mégis rövidesen 2500 star repcét kötött le, most már 5 Ft-os áron. A vételár reimbours hitellel három hónapra volt esedékes egy amszterdami banknál.⁹⁵ Az első, sajnos nagy részben elégett üzleti elszámolásból megállapítható, hogy Breuls november 20-ig 18 000 start vett át 92 250 frank értékben, amiből azonban 12 000 start belga raktárakban kellett tároltatni, mert az áru orosz szállítmányok érkezésének hírére pillanatnyilag eladhatatlanná vált. A vevők ennek következtében nagyobb áresésre számítottak, ami azonban nem következett be. Erre a legnagyobb belga olajgyáros, D. Verbis 18 000 star magyar repcét kötött le, és még 25 000—30 000 star elhelyezésére volt kilátás. A számlaérték kiegyenlítése úgy történt, hogy a Kereskedelmi Társaság a belga cégek számlájára két párizsi bankházra: Todros Frères és Fould Oppenheim cégekre váltót intézvényszerített.⁹⁶

A társaság repce-üzletei közül a legérdekesebb, nem csupán kereskedelemtörténeti, hanem a feudalizmus válságának tetőpontján álló magyar földbirtokos osztály anyagi helyzete megítélése szempontjából

egy zöldhittel kapcsolatos határidős ajánlat.⁹⁷ Ennek szövege éles fényt vet az ilyen természetű spekulációkra. »A mi földbirtokosaink — mondja a társaság ajánlata — fényűző életmódot szeretnének folytatni, de minthogy nem gazdagok, mindig pénzzavarban vannak, főképpen télen. Igen előnyös üzlet tehát termésüket nevelésükkel olcsó áron (à de vils prix) lekötve, az idény elején nekik aratási lejárattal előlegeket adni. A termés betakarítása után ezt a lekötött áron kötelesek szállítani, vagy pedig a kölcsönt 6% kamattal és 4—5% prémiummal visszafizetni. Ez utóbbi eset azonban *sohasem* következik be, mert a földesúrnak nincs annyi pénze, hogy a tőkét 10—11 százalékkal megtévezve visszafizesse. Ha mégis megteheti, akkor a legtisztességesebb (sic!) és legelőnyösebb módon 10—11 százalékos jövedelmezés a pénz, különben pedig az árut mélyen a piaci ár alatt lehet megszerezni. Azt hisszük, ez a művelet különösen megfelelne az Önök gazdag spekulánsainak. Ezért ajánlatot teszünk az ún. prémium üzletre vonatkozólag a következő évi repcetermést illetően. A mi pénzügyi helyzetünk lehetővé teszi, hogy az előleg legnagyobb részét magunk folyósíthatjuk, az Önök megbízóinak csupán egy forintot kellene nekünk előlegezni, ami felett mi három hónapon át rendelkezhetnénk. Magunk részére csupán 2-2% delcrederet és jutalékot kötünk ki, hogy könnyebbségünk legyen a tárgyalások folytatására. Ezen az úton lehetséges lenne, hogy Fiumében hajóba rakva 4 és fél forinton kivitelezhessük a rendeléseket...«

A terményuzsora üzletnek e kiáltó példájáról szóló levélnek további része, sajnos elégett. Fel kell tételeznünk, hogy Szabó Pál ezt az uzsorával fedezett üzleti ajánlatot a Társaság élén álló közéleti férfiak háta mögött tette. Az ötlet a belga üzletembereket is meglepte. Breuls annyira eredetinek tartotta a tervet, hogy arra kérte Szabót, tartsa az ügyet teljesen titokban: »Így ez az üzleti eljárás nem válik általánosan tudottá és ezáltal fenntartunk magunknak egy utat drágább magvak elhelyezésére«. Ezzel szemben Badart nem volt hajlandó a prémiumüzletbe belemenni, bármilyen nagy nyereségre is volt kilátás, attól tartva, hogy egy évnél hosszabb tartamra köti le tőkéjét.⁹⁸ Végül is mind Badart, mind Verbist 25-25 000 star repcére adott megbízást 4 és fél Ft-os áron a prémiumüzlet megkötése mellett, az üzletek mégsem jöttek létre. Breuls előre megmondta aggodalmát a megbízás-adás utóiratában: »Az egész dolog homályos és teljesen az Önök előadásán alapszik. Ha a repceár közben felmegy, mindig akadhat valaki, aki a termelőnek kölcsönt ad az előleg visszafizetésére és mégis olcsón kaphatja meg az árut. Ezzel az egész üzlet célját téveszti, mert a földesúr a repcét csak akkor engedi át, ha az ár lelesnék.«⁹⁹ Csakhamar véget ért a magyarországi repce kiviteli lehetősége is. Az erőltetett belföldi vásárlások a repce árát 8 Ft-ra szöktették fel,¹⁰⁰ ilyen ár mellett pedig az exportképesség megszűnt. A társaság a hazai kínálat elapadása miatt Danzig környékén és Brajlában a magyarországinál olcsóbb áron vásárolt repcével fedezte szállítási kötelezettségét.¹⁰¹ Végeredményben 83 000 mérő repcét szállított a társaság a belga piacra és ezen 26 000

Ft tiszta nyereséget ért el.¹⁰² Jellemző a feudális gazdálkodás elmaradottságára, hogy egy aránylag nem nagy összegű folyamatos felvásárlás az árat kétszeresre fokozta fel. A repcén kívül olajat szállított Stájerországba, Anton Klauser gratzi cégnek,¹⁰³ és lucernát Prágába a Bunzel J. G. cégnek.¹⁰⁴

Legszébb eredményének a társaság a brazíliai borexportját tartotta. Négy láda vörös villányi és három hordó szekszárdi bort szállítottak Rio de Janeiróba. Az ügynök jelentése szerint a magyar bor kibírta az egyenlítő alatti szállítást, jó állapotban érkezett, eladható, de asztali bornak kissé drága. Az ügynök tokaji bort is kért, csinos palackokban.¹⁰⁵ Amint a belgiumi repce kivétel, úgy a brazíliai üzletet is Breuls javasolta,¹⁰⁶ nemcsak borra, hanem lisztre, zsákvászonra és papírra vonatkozólag is. A küldemény Antwerpenben került berakásra, nem mint a társasági jelentés állította, hogy Fiumében a társaság hajójának egyikén!

Megkísérelte a társaság a dohánykivitelt is. Ennek főnehézsége abban állott, hogy a magyar dohánytermést több évre lekötve tartotta az osztrák kincstár, a Sina bécsi bankház és a pesti Wodianer cég.¹⁰⁷ A dohányüzletben megkíséreltek egy szállítást Algírba, Marseille-be, Genuába és egy francia cégtől azt az ajánlatot kapták, hogy szállítsanak dohányt közös számlára a francia kormánynak.¹⁰⁸ Ennek az üzletnek létrejöttéről további adat nincs. Franciaországi kapcsolatra mutat viszont a bécsi francia nagykövetség útján kézbesített négy marseille-i váltóóvás.¹⁰⁹ Kapott a társaság borszállítási ajánlatot angliai rendeltetéssel, de a megismételt ajánlatra sem érkezett Pestről válasz.¹¹⁰

A megmaradt levélanyag már nem terjeszkedik ki azokra az egyéb üzletekre, amelyekre a társaság első évi jelentése utal. A fiumei malomból kísérlet céljából lisztet szállítottak kisebb mennyiségben Afrikába és ennek elhelyezéséből azt remélték, hogy a forgalomnak ez az ága lesz a leginkább hasznothajtó üzlet. Voltak rendelések mustármagra, disznózsírra, szalonnára Marseille-ből és Algírból. Panaszkodott azonban a társaság, hogy bár a lapokban is hirdette, hogy »határtalan« rendeléseket kaptak, mindennek ellenére egyetlen földbirtokos sem szállított, sőt az árak annyira felugrottak, hogy nem voltak képesek nagyobb mennyiséget összeszedni. Zsírrendeléseikre az árak felszökése miatt 3000 mázsánál többet nem lehetett összevásárolni, úgy hogy a vezetőség közgyűlési jelentésében azt a meggyőződését fejezte ki, hogy hazánkban a búzán és boron kívül nincs terményfeleslege, vagy ha van, a felvásárlást nyereséges áron nem lehet lebonyolítani. Egy olaszországi szeszrendelést áru hiányában nem tudtak teljesíteni.¹¹¹

Iparcikk kivitelüket illetően említést érdemel két bútorszállítmány Bukarestbe. A bútorokat a pesti Bútoros Egyesülés készítette a társaság kezdeményezésére. Az elszállítás előtt ezeket közszemlére is kiállították az Ilkey-házban. A két hajórakomány bútor az első nagyobb szerű magyar iparcikk szállítmány volt román területre. Bár a költség az érték 25 százalékára rúgott, mégis számottevő, a belföldi

értékesítési lehetőség mellett elérhető haszon kétszeresét tevő eredménnyel járt az üzlet. Egy fél év múlva újabb szállítást bonyolítottak le a román fővárosba, ezúttal a bútorokon kívül borításukra való honi gyármányú szövetet, kemencéket, ez utóbbiakat a fejedelemnek építés alatt álló palotája részére.¹¹² Nyoma van még egy láda herendi porcelán kiszállításának.¹¹³

A kormányzat megakadályozta a társaságot abban a törekvésében, hogy a kőszegi posztókészítő iparosokkal közvetítő viszonyba lépjen és így ezáltal készítményeiket a pesti piacon forgalomba hozhassa. E kapcsolat létesítését Kossuth, mint a Védegylet igazgatója kezdeményezte a társasághoz intézett 1844. november 9-i levelében. Fontosságánál fogva teljes szövegében közöljük ezt az eddig ismeretlen kéziratot:¹¹⁴ »Schöpf József Kőszegről, Schwarz Károly ottani posztósnaik ipa és társa, kinek eszközlésére a kőszegi posztósok nemcsak tolnai és zalai, hanem több törvényhatóságok szükségeinek (itt egy szó kiegészítve) is elvállalá, most avégett lévén Pesten, hogy az Országos Védegyesülettel érintkezésbe lépjen, jelentette nekem, mikint bizonyos Gruber nevű itteni kereskedőnél a Sebestyén piacon mintegy ezer pft áru nadrág kelmeiket tett le bizományul már néhány hónap előtt, melyeknek eladására Gruber úr ügyetlennek látszik lenni, mert egy lépést sem tőn arra, miszerint a közönség tudhassa, hogy nála ilyesmi kapható. Schöpf tehát tőle áruját visszavonni akarja és nem is hajlandó magát [égési hiány] kereskedővel több ilyenmő viszonylatba [égési hiány].«

»A hazai műipar érdekében vagyok bátor tehát a tisztelt igazgatósághoz fellépni, ne terheltessék, minthogy még ipari műcsarnokunk nincs, magának ezen áruról tudomást szerezni, miszerint ha Schöpf e napokban a magyar kereskedelmi társaságot utasításom következtében a bizomány elvállalására és némi előlegezésre megkérni találná, neki határozott válasz adassék.«

»Én azt hiszem, hogy ily speciális bizomány elvállalása és ki- hirdetése legcélszerűbb eszköz volna az iparműcsarnok felállítására körül, mint némelyek hiszik, fennforgó nehézségeknek tetleges gyakorlattal megelőzésére. Tisztelettel stb. Pesten, november 9-én 1844. Kossuth Lajos s. k. mint az Országos Védőegyesület igazgatója.«

Kossuth kérésének a társaság természetesen sietett eleget tenni, és üzletet bérelt a Városház téren a kőszegi posztók értékesítése céljából. Erre a pesti kereskedők grémiuma panasszal fordult a városi tanácshoz, amely a nádor utasítására a beadványt a helytartótanácsához terjesztette fel.¹¹⁵ A kereskedők panasza szerint »a Társaság a tanács tudta ellenére folytatta ezt a kereskedési üzletét, mert a Váltótörvényszéknél való bejegyzés nem ad jogot e kereskedés megkezdésére, főként nem olyan kereskedésre, amelyet ugyanott számos adózó kereskedő üz. De különben is a társaság csak olyan, egyenesen külföldre irányzott nagyszabású kereskedelmi vállalatokat tűzött ki maga elé, melyek az egyes kereskedők erejét meghaladják, mégis a piaci kalmárkodásra alacsonyítja magát.«¹¹⁶ A társaság ezzel szemben Batthyány Lajos alá-

írásával ellátott jelentésében arra hivatkozott, hogy a panaszolt eladás folytatására alapszabályai 33. §-a értelmében jogosított, eszerint ugyanis minden, Pestre bizományul küldött mindenféle gyármű cikkek és termények eladását eszközölheti és evégre nyílt áruraktárt tart. A törvény pedig a részvénytársaság megalakulását csak a Váltótörvényszéknél való bejelentésre kötelezi.¹¹⁷ A Helytartótanács azonban kedvezőtlen döntést hozott. Kimondotta, a társaság főcélja lévén nagyobbsszerű vállalatok alapítása és folytatása és az alapszabályok idézett szakasza csak a betároltatásra és nem pedig a helybeli árusításra vonatkozik, ezért meghagyja, hogy a városi tanács a társaságot »munkálkodásának önszabta határai pontosabb betartására utasítsa«. Ily módon a kormányhatóság nemcsak a községi posztosok készítményeinek forgalmazásától tiltotta el a társaságot, hanem elvi döntésével elébe vágott annak is, hogy más manufaktúra jellegű vállalkozások cikkeinek terjesztését kezébe vehesse.¹¹⁸

A társaság foglalkozott egy gyapjúmosó vállalat létesítésének tervével is. Erre mutat Jusa brünni nagykereskedőnek levele.¹¹⁹ Ővele kívánták a vállalatukat finanszíroztatni. Jusa késznek mutatkozott ugyan 40 000 Ft-tal hozzájárulni a vállalkozáshoz, de olyan jogokat követelt a vállalat vezetésében, ami a további levelezést — úgy látszik — elvágta.

A kb. 224 000 Ft befizetett tőkével elért eredmények mellett a nehézségek nagyok voltak. Súlyos közlekedési akadályokat kellett leküzdeni. A szállítási zavarok pl. annyira késleltették a repcének külföldre való szállítását, hogy nyolc hónapig feküdt a pénz a küldeményben. Vasúti összeköttetés híján nagyon nehéz Fiumén át szállítani. Ha magas a Száva víze nem hajózható a folyó, ha lepad, annál kevésbé. Ha Boszniában zavargások törnek ki, akkor a határőrvidéki katonák akik egyzsersmind fuvarosok, nem vállalhatnak fuvar Károlyvárostól Fiuméig. »Ahány megye, ahány város, annyiféle mérték Fiumétól Ung megyéig. Fiumében star szerint mérnek, Károlyvárosban kisebb a véka a pozsonyi mérőnél. Sziszeken nagyobb. Ha számlát kap a külföldi Magyarhonból, visszariad a sokféle mértéktől. Kőből, kila, véka, pesti, pozsonyi mérő és mégis mind különböző mérték, valóságos hydrája a forgalomnak.«¹²⁰

A társaság első üzleti évéről tárgyaló közgyűlés elé a választmány önelégült jelentést terjesztett.¹²¹ »A társaság hitele nemcsak Európa szerte, hanem a távolabbi világrészekben is meg van alapítva. Ezen hitel okozta, hogy ámbár még 2624 részvényünk nincs kibocsátva, mégis jónak véltük a részvénykibocsátást ideiglenesen felfüggeszteni, mert az ügyvitel kedvező állapota mellett hitelünknel fogva olcsóbb erővel rendelkezhetünk, mint mellyel az alaptőke szaporodás nyújthatott volna. S így nem tartottuk méltányosnak olyanokat osztosztatni a nyereségben, kik, midőn intézetünk mégcsak keletkezendőben vala, megvonták tőlünk csatlakozásukat... 9804 pft költség és a befizetett alaptőke 5%-os kamatainak kielégítése után 16 698 pft tiszta nyereséget mutat

mérlegünk és ebbe még azon nyereség nincs befoglalva, mely a még tengerparton lebegő repceből társaságunkra néz, mely egyedül a jövő évre már legalább annyi nyereséget nyújt, mint amennyit a lefolyt évre kimutatánk. Ennek érdeme legnagyobb mértékben nem a választmányé, hanem Szabó Pál ügyismeretének, szilárd becsületességének, fáradhatatlan ügybuzgalmának tulajdonítható. A választmány javasolta, hogy $7\frac{3}{4}\%$ osztalék fizetessék és 22 000 Ft pedig a tartalékba helyeztessék.

6. A válságos évek

A nem várt mértékű osztalék kedvező benyomást tett a közvéleményre. Az 1845. augusztus 30-án tartott közgyűlés lelkesedéssel vette tudomásul a választmány jelentését. Elnökül újra Batthyányt választotta meg, a választmányt átalakította. Kossuth és Szentkirályi megtartották választmányi tagságukat, új tagok lettek Burgmann Károly, Ilkey Sándor, Kunewalder Fülöp és Nádosy István nagykereskedők. A választmány azonban ezentúl a módosított alapszabály szerint csak utólag gyakorolt befolyást a vezetésre. »Az igazgatóság menten a collegialis nyúgeitől, szabad és önálló intézkedési képességgel van ellátva.«¹²² A közgyűlés után körlevélben közölték, hogy ezentúl Szabó egyedül ír alá.¹²³

A konzervatív sajtó még változatlanul rokonszenvezett a társasággal. A Budapesti Híradó így ír: »Örvendünk részünkről a szerencsés működésnek, sok sikert a vállalkozásoknak«, de hozzátette: »Óhajtanók, hogy ezen tisztas vállalkozó kereskedők koszorújában több nagyobb kereskedőnek nevét is olvashatnók.«¹²⁴ Tehát még mindig feltűnő a kereskedők tartózkodása a vállalattal szemben.

A kedvező mérleg okozta jó benyomás azonban lassanként kezdett eloszlani. Hírek kezdtek szállingózni a veszteséges üzletekről is, az igazgató nem kifogástalan eljárásairól. Ezekről Kossuth méltatlankodó levélben tájékoztatta Wesselényit. »... Csaknem minden vállalatunk sikerült és mégis... Nem képzelheted azon temérdek rágalmat, pletykát, alávaló bujtogatást, mellyel a pesti kereskedelmi kar az intézet hitelét aláásni folyvást törekszik... Már telelarmázták Pestet, hogy a társaság bukófélben van... A kombinálni nem tudó, félénk magyarra nem marad hatás nélkül és a szándékosan megrémített gyáváktól 75%-ával veszik össze az alávaló uzsorások a részvényeket.«¹²⁵ Széchenyi naplójának október 19-i feljegyzése szerint¹²⁶ Ullmann pesti bankár azt mondta neki, hogy a társaság meg fog bukni, december 10-én pedig Fröhlich Frigyes nagykereskedő azt mondta, hogy a vállalkozás szétesik.¹²⁷

Valóban, a társaság adminisztrációja nem megfelelő. Az igazgató sokáig nem volt képes egy megfelelő második embert szerezni és már az első üzleti évi jelentés bevallotta, hogy egy repceüzletben a segítők hibája 2000 Ft-os kárt okozott. Dresler londoni céggel áruszállítási

szereződést kötöttek, de a vállalt kötelezettségnek nemcsak, hogy nem tettek eleget, sőt Szabó durván válaszolt az angol cég leveleire. Dresler ezt meguntta és megírta, hogy elégtételt vesz magának: a londoni és a liverpooli tőzsdék csarnokaiban ki fog függeszteni egy írást, amelyben Szabót megbélyegzi és mindenkit óv a Magyar Kereskedelmi Társasággal való kapcsolattól. A válaszmány erre Dreslernek kárpótlásul egy rozsüzletet ajánlott fel, amelybe beleszámította az előbbi veszteséget is. Ezzel akadályozta meg a megbélyegző kifüggesztést.¹²⁸

A spekulációs üzletek kezdtek túlsúlyra jutni, ezek közül három különösen szerencsétlen kimenetelű volt. Egy belgiumi téves jelentésre a repceüzletben veszteségek álltak elő. Egy rossz minőségű repceküldeményből 25 000 Ft kár származott.¹²⁹ Szerencsétlen spekuláció volt az is, hogy Ulm városával Szabó olyan ár mellett szerződött 15 000 mérő búza szállítására, amely már a szerződés kötés percében 1 Ft-tal olcsóbb volt a piaci árnál.¹³⁰

A megkárosítottak közé tartozott Wesselényi Miklós is, aki egy jelentékeny mennyiségű hamuzsír tételt adott bizományba a társaságnak. Szabó hanyagsága miatt az akkor pénzügyileg megszorult Wesselényit érzékeny veszteség érte, mert az árut nem adták el a rendelkezésnek megfelelő időpontban. Szabó mégis olyan hangon hártotta el a felelősséget, hogy Wesselényi emiatt Kossuthnál panaszkodott.¹³¹

Közben Szabó, hogy tekintélyét növelje, Mexico fiumei tiszteletbeli konzulja címére pályázott. A hozzájárulás megadása ügyében az udvari kancellária a nádort kérdezte meg, aki kedvezőtlen választ adott.¹³² Eszerint Szabónak trieszti nagykereskedői tevékenysége sem volt sikeres, közel állott a bukáshoz. A nádor szerint Szabó inkább képzeletbeli, mint reális spekulációkba fogott és politikailag a kormányellenes körökkel tart fenn kapcsolatot, ezért nem javasolja, hogy megkapja az exequaturt. Kár, hogy a nádor értesülésének forrása az iratokban nem szerepel. Ha a trieszti dolgokra vonatkozó állítás való lett volna, úgy kétségtelen, hogy a Szabó elleni támadások ezt már előbb kihasználták volna.

Az elterjedt hírek Batthyányt arra indították, hogy lemondjon az elnöki tisztről. Ezzel a gondolattal már — úgy látszik — 1846 elején foglalkozhatott, mert Széchenyi február 20-án naplójába jegyezte: ¹³³ »nem helyes, ha Batthyány leteszi az elnöki tiszteletet«. A válaszmányból való kilépését jelentette Kunewalder is. Az augusztus 27-i közgyűlésre tüzték ki az új elnök és a válaszmányi tag megválasztását, arra a közgyűlésre, amely a második üzleti év mérlegét volt hivatva tárgyalni. A közgyűlés időpontja drámai események találkozása volt. Egy héttel azelőtt Kossuth visszavonult a Védegyelet vezetésétől. Egy megrendítően kiábrándító mérleg került a közgyűlés elé, 84 000 Ft veszteség egyenleggel. Ennek okát főként a belföldi ügyfelek szállítási hibáiban és »galádságában« jelölte meg az igazgatói beszámoló. Szabó egyben lemondott a korlátlan felhatalmazásról és előleges irányítást kért a jövőben.¹³⁴

A csalódott közgyűlés a mérleg megvizsgálására Kunewalder, Liedemann és Valero részvényeseket küldötte ki. Szabó a vizsgálat során akadémikus magatartást tanúsított, a felvilágosításokat megtagadta, úgyhogy a bizottság végül is kizárta a tárgyalásokból. A mérleg felülvizsgálása 19 000 Ft-tal nagyobbak találta a veszteséget és ugyancsak 19 000 Ft követelést kétesnek talált. Az igazgató ügyviteléről pedig megállapította, hogy az »tudatlan, gyakorlatiatlan, könnyelmű és irreális...¹³⁵ Be nem vallott kötelezettségekbe bonyolította a társaságot, sőt a mérleget is mintegy 35 000 Ft-ig hamisan készítette. Kossuth elkeseredett hangú levélben értesítette Wesselényit Szabó viselt dolgairól: »Szabó Pál nem mondom, hogy gazember, sőt azt sem hogy ostoba, hanem, hogy áltató, egész a hazugságig és hogy egy galád vén lotyóval való viszonya ítélőtehetségét zavarba hozta. [Erre vonatkozólag lásd a 229. oldalt is. Gy.S.] Mennyi morális kárt okoz nekünk ez az ember és nekem különösen, kinek ajánlása emeli őt, az ismeretlent e hatályos polcra és adá kezébe nagy nemzeti érdekek fogantyúját az leírhatatlan... 53 váltója protestáltatott egy év alatt külföldön. Magánkereskedő ilyesmi miatt főbelövi magát. Szabó sohasem szólt a választmányának, miként áll hitelünk, azt hazudta jól, szilárdan, gyarapodólag. Speculatiókba ereszkedett, túl az összeg határán, controll nélkül az eladóra, még pedig csalárdságáról ismeretes eladóra bízta a szállítást és Triesztből tudja meg, hogy a kenderkötelek belseje rothadt kóc. Börzei differentialis játékot üz... 25.000 pft kárpótlást fizet a nemteljesített szállításért tudtunk és hírünk nélkül. Azt hazudja, hogy itteni producensek contractus szegése miatt nem volt képes kötelezéseit teljesíteni. Borzasztó dolgok. Mit csináljak ezzel az emberrel? Igazgató nem maradhat, az világos, nem is akar, de hol veszünk embert, alkalmasat? Mit csináljunk a társasággal? Az itteni kereskedők erőnek erejével fel akarják oszlatni. Csak azt ne, semmi áron.«¹³⁶

Kossuth töprengésének egy meglepő, új fordulat vetett véget. Szabó nem várta be a vizsgálat végét és Boldiny János útlevelével megszökött. Utólag kiderült, hogy Anglián keresztül New Yorkba érkezett.¹³⁷ Szabó szökése után a választmány Jankó Vincét bízta meg a vezetéssel, Dumcsa Döme vagy Weiss Bernát ellenjegyzése mellett. Ez az ideiglenes vezetőség igyekezett többek között a Dresler londoni céggel és Ulm városával kötött kínos üzletek következményeit elhárítani. November 8-ára rendkívüli közgyűlést hívtak össze, amelyen 125 részvényes jelent meg. Pulszky Ferenc elnökölt. A bizottság jelentése szerint a veszteség már 160 000 Ft-ra emelkedett és az aktívák ezáltal 201 324 Ft-ra csökkentek. Hat és fél órát tartó vita indult meg arról, hogy oszlasák-e fel a társaságot vagy sem. A többség a működés folytatása mellett szavazott, és Kossuthot, Dumcsát, Weiss Bernátot, Kunewaldert, Fröhlichet és Nádosyt tették meg a választmány tagjaivá. Batthyány a megtépzott társaság megmentésére sietett és megmaradt az elnöki székben.¹³⁸

A konzervatív párt, amelynek sajtója addig a legbarátságosabb formában foglalkozott a társaság ügyeivel, most frontot változtatott,

és a botrányból igyekezett politikai tőkét kovácsolni. A Budapesti Híradó egyenesen Kossuthot támadta: ¹³⁹ »Hiszi-e még most is, hogy ő e korszak újjászületésére kiküldött Messiás és financier, kereskedő, vasútépítő, gyáros és politikus stb. és tetszése szerint minden, ami kell?« De támadja a nemzeti gazdasági mozgalmakat kezdeményező ellenzéket is. »Nem látjátok-e végre urak, hogy egyedül a ti hasznavehetőségeteket negáljuk . . . publicisták, prókátorok ne kereskedjete! Kereskedők, gyárosok ne politizáljatok.« Egy másik alkalommal pedig azt fejtegette hogy ezáltal az első magyar kereskedelmi társaság hitele az egész világ előtt kompromittálódik, hazánkban pedig a társadalmi tevékenység jövője. A Nemzeti Ujság is erősen kifogásolta a társaság ügyvitelét, az elhallgatást, »amely nemzeti kivitelünket kockáztatja és a kezelők homlokára bélyeget sűt.« ¹⁴⁰ Ezeket a támadásokat jogosan bélyegzi meg Horváth Mihály. ¹⁴¹ »Lehetetlen nem gáncsolni a konzervatívok azon túlzásait a pártgyűlöletté vált személyes ügyben, miszerint örömtől ragyogó arcokkal, mint valami örvendetes cselekményt hirdették a valóban országos csapást.« A támadásokkal a leghatározottabban a Pesti Hírlap szállott szembe, amelyet akkor már nem Kossuth szerkesztett. »Szabó nem a liberális párt, hanem minden elvű részvényesek akaratából lett teljes hatalmú igazgató. Szünjete meg tehát egy részvénytársaság, ha úgy tetszik egy kezdő nemzet botlását, egy párt rovására irni.« ¹⁴² »Talán zárt testület volt a kereskedelmi társaság, amelynek részvényeseiül csak az ellenzék tagjai vétettek fel? A konzervatívok e befolyást miért nem használták arra, hogy a társaság vezetését alkalmasabb kezekre bizzák . . . Azon konzervatívok, akik Szabó jellemét ismerve a veszélyt előre tudták, mégis semmit sem tettek, valóságos bünt követtek el.« ¹⁴³

Újabb rendkívüli közgyűlésre került a sor 1845. december 23-án. Ezen a Szabó elleni eljárásról döntöttek. Szabó apja azt az ajánlatot tette, hogy a fia szabálytalan eljárásából származó károkat megtéríti, ha nem indítanak bűnvádi eljárást. A veszteségből 30 400 Ft-ot tett a megszökött igazgató eljárásaiból származó károsodás. Ebből 6000 Ft-ra hátrahagyott vagyona nyújtott fedezetet, míg a többit atyja térítene meg. A választmány azon a véleményen volt, hogy a kár nem hűtlen kezelésből, hanem szabályellenes eljárásból származott, és nem olyan természetű, ami miatt bűnvádi eljárást kellene igénybe venni. ¹⁴⁴ Ezt a javaslatot a közgyűlés elfogadta, annál is inkább, mert az ajánlat visszautasítása esetén a veszteség kipótólatlanul maradna és a választmányt kellene felelősségre vonni az ellenőrzés elmulasztása miatt. ¹⁴⁵ Ezután hozzá kellett fogni a társaság újjászervezéséhez. Ebből a célból 1847. március 13-ára rendkívüli közgyűlést hívtak össze, amelyen megállapították, hogy új követeléseket nem támasztottak a társaság ellen és a vizsgálat nem erősítette meg azoknak az aggodalmát, akik az első évi nagy nyereséget is csak a hamis könyvvitel eredményének tartották. December óta sikeres ügyletek megkötésével a társaság vagyona 216 000 Ft-ra nőtt, annak ellenére, hogy egy 1800 frankos rozsszállítási és egy

13000 Ft-os kukorica szállítási veszteséget kellett fedezni.¹⁴⁶ Ezeket a részvénytársaság is elismerte, amennyiben a társaság részvényeinek árfolyama, amely már 150 Ft-ig zuhant, már 164-re emelkedett, és a részvényesek hiánytalanul befizették az ötödik részletet, még az aulikus párthoz tartozó Vay Ábrahám is.¹⁴⁷

A vezetést a közgyűlés két igazgatóra bízta. Első igazgatónak Weinzierl Vincét, a Sina-ház magyarországi ügyvezetőjét választották meg. E nagy cégnél szerzett tapasztalatok azonban úgylátszik még egy családi vonatkozású alátámasztást is kívántak, mert siettek közölni azt is, hogy az új igazgató testvére egy alezredesnek és közeli rokona egy tábornoknak, tehát feltehető, hogy nem fogja becsületét kockáztatni. Második igazgató lett Thoma, a Wodianer-ház ügyvivője, aki addig Szegeden és Debrecenben működött. A választmány régi tagjai közül Kossuth, Dumcsa Döme és Weiss Bernát maradtak meg.¹⁴⁸

Közben tovább forrott a Szabó ügy. Bár a társaság nem indított bűnvádi eljárást, a kormány nem akarta lezárni az ügy aktáit. Majláth országbíró Apponyi kancellárhoz intézett jelentésében rámutatott arra,¹⁴⁹ hogy »a társaság, ha kármentesített is, a vétket el nem engedheti és ez nem lehet magánegyezkedés tárgya«. Nyilván a kormány politikailag is ki akarta volna használni Szabó ügyét, ha visszatért volna. A szökött igazgató azonban New Yorkból adott magáról életjelt egy röpirat kiadása útján, amelyben eljárását mentegette. Szerinte csak 27 600 Ft a kár, amit ő a társaságnak okozott, ezzel szemben 16 000 Ft-ra rúg visszahagyott magánvagyonra. A veszteségért a felelősséget az igazgatása előtti időből származó ügyletekre hárította, amiket az ideiglenes bizottság kötött. Azzal is védekezett, hogy az első évben az adminisztráció megszervezésének hiánya miatt annyira túl volt terhelve, hogy még a manuális munkákat is neki kellett végeznie. Vádolta még az antwerpeni ügynököt, aki őt hamis jelentéseivel megtévesztette.¹⁵⁰

De nem is az üzleti vonatkozásban rejlik a bajok eredője, Szabó szerint, hanem egy nő volt az oka mindennek. Ezt a nőt, diszkrétan nem nevezi meg. Terjengős és dagályos szóáradatából nem lehet kivenni, milyen része volt ennek a személynek a válság előidézésében. A Szabó szökésével kapcsolatos kancelláriai iratokból azonban fény derül erre a romantikus vonatkozásra is.¹⁵¹ A társaság választmánya jelentette a Pest megyei Törvényszéknek, hogy Szabó Pálnak Desseffy Ágostonné grófnőnél nagyobb értékű ingóságai vannak, amelyeket azonban a grófné közben Füredy Mihály színésznek adott. A Füredy Mihály elleni vizsgálat nagy feltűnést keltett, mert a Nemzeti Színház ünnepelt baritonistája volt. Erre a szövevényes viszonyra fényt derít Széchenyi naplójának 1846. június 4-i, tehát a szökés előtti feljegyzése: »Szapáry Antalnét összetévesztvén Dessewfy Ágostonné, született Bánffy Johanna bárónővel, a magyar színházban Szabó Pál intrikái következtében ki-fütyülik«. ¹⁵²

Szabó Pál szentimentális hangú mentegetőzése bizonyos hatást kelthetett, mert a Hetilap szerkesztője, jóllehet a közlésből az asszonyi

vonatkozásokat kihagyta, azt írta róla: »A vallomások megrázóak és tanulságosak, mert Szabó önmaga iránt szigorú, de mások iránt elnéző... A kiengesztelődést a részvét rokon érzelmével kívánja.«¹⁵³

A közgyűlés után a társaság elleni támadások elhallgattak, még Széchenyi is félretette egy Kossuth ellen példátlan élességgel megírt cikkét, amelyben minden felelősséget Kossuthra hárított.¹⁵⁴ Sőt konzervatív oldalról megértő állásfoglalás is történt. Ebből a szempontból érdekes a Jelenkor egyik cikke.¹⁵⁵ »A fő baj azon elhirtelkedett végzés, mely a volt igazgatót teljes hatalommal ruházta fel. Hogy ennek megszűnése már jó eredmény lesz, arról nem lehetünk biztosak... Azonban ez még nem jelenti, hogy a társaságnak ne lenne jövője. Akik ezt állítják, nem ismerik a külföldi kereskedő társaságok történetét. A Keletindiai Társaság ügyeit sem kezelték becsületesen. A magyar publicisták képesek lettek volna ezt a társaságot felozlatni, de nem így a praktikus angolok... Helyesen cselekedett a Magyar Kereskedelmi Társaság, hogy az első csapás miatt magát nem ölte meg.«

Az új igazgatás működésének alig van nyoma az iratokban és a korabeli sajtóban. Az 1848. évről szóló mérlegnek egyetlen ismert adata azonban eléggé jellemző. Az 1847-es év költségeit, 11 000 Ft tisztí fizetést itt számolták el, viszont semmi egyéb veszteségi tétel vagy nyereségi egyenleg nem került kimutatásba.¹⁵⁶ Így tehát megengedhető az a feltevés, hogy a szabadságharc előtti évben a társaság csupán önmagát adminisztrálta, mégpedig 35 százalékkal drágábban, mint az első üzleti évben. Ezt az óvatosságot az európai árupiac helyzete egyébként teljesen megokolttá tette. Az 1847-es év a kapitalisztikus gazdálkodás visszatevő válságainak időszakai közé tartozik. Ha a társaság ekkor is Szabó Pál merész módján dolgozik, olyan veszteségeket szenvedett volna, hogy az év végén feltétlenül bekövetkezett volna a csőd. Az új vezetőség megalakulása után egy hónappal már Londonban hirtelen zuhantak az árak, az Angol Bank 3,5%-ról 5%-ra emelte a kamatlábat.¹⁵⁷ Az ezáltal előidézett hiteldrágulás pörölycsapás volt a tíz éves konjunktúra alatt felszökött árszínvonalra. A galaci osztrák konzul jelentése szerint az al-dunai kikötőkben a gabonaárak egyszerre 40—50%-kal estek és a rakomány értéke nem fedezte a fuvardíjat. A génuai és velencei csődök még rosszabb jelenségeket jósoltak. Csak a galaci kereskedők veszteségét két millió aranyra becsülték.¹⁵⁸ Ebben az évben a magyar termények Ausztria felé való kivitele az előző két évi 16 milliós átlagról 10,6 millióra, tehát egyharmaddal esett vissza, a távolabbi külföldre exportált magyar áruk utáni kiviteli vám pedig több mint 90 százalékkal esett vissza.¹⁵⁹ Ha ez a válság nem döntötte meg végleg a társaságot, úgy ebből a tényből kétségtelen, hogy nem lehettek számottevő kötései. Súlyosan terhelte az 1847. évi eredményszámát az a hitelezési csalás, amit a társaság kárára követett el két adósa, akik a kolozsvári olajgyárnak őket illető háromnegyed részét színlelt engedmény útján a társaság kijátszása céljából két bécsi cégre ruházták át. Ily módon a társaság 40 000 Ft-ot meghaladó összeggel károsult.¹⁶⁰

A szabadságharc évéből csak a társaság vesztesége ismeretes. Ez 47 000 Ft-ra rügött, az adósok számláján 33 000 Ft ment veszendőbe, viszont az adminisztráció költsége 3000 Ft-tal nőtt. A társaság névleges alaptőkéje, amely a Szabó-ügy kipattanása óta 533 000 Ft volt, 288 000 Ft-ra olvadt le.¹⁶¹ A társaságnak kétségtelenül tetemes összegű be nem váltott váltói lehettek, mert a fővárosnak a Windischgrätz hadsereg által történt megszállása idején a Váltótörvényszékhez beadvánnyal fordult, amelyben intézkedést sürgetett, miképpen kell eljárni a törvénykezések megszűnte alatt lejárt, de az elháríthatatlan akadályok miatt meg nem óvatolt váltókkal. A Hétszemélyes Tábla kimondotta, hogy az ilyen váltók a megszakadt elévülés miatt, váltójogi csonkulást nem szenvedhetnek.¹⁶²

Az 1848-as év mérlege a következő év március 13-án tartott közgyűlés elé került, amelyen a »háborús idők, de ezer fel nem hozható ok miatt a távolabbi vidéken lakó részvényesek nem jelenhettek meg«.¹⁶³ Természetes is, hiszen a részvényesek többsége nem szolgáltathatta ki magát az osztrák hadbírósnak. Az 1849-es évről már 5217 ft nyereséget mutattak ki és 5 ft osztalékot állapítottak meg, de nem derült ki, hogy milyen üzletekből eredt a nyereség. A Világost követő évben ugyancsak jelentéktelen, 8000 Ft-os tiszta haszonról számoltak be a közgyűlésnek, amelyen már több részvényes indítványozta a feloszlást, de szótöbbséggel a működés folytatását határozták el.¹⁶⁴

Az abszolutizmus első éveiben a társaság gyapjú- és gabonaüzletekkel foglalkozott, de egyikben sem ért el eredményt. A gyapjúüzleten 5000 Ft veszteséget szenvedett, akkor, »amikor minden gyapjú kereskedő még akarata ellenére is nyert«.¹⁶⁵ Szerencsétlenül végződött egy nagy búzaspekulációs üzlete is. A Duna-torkolatban több hajórakomány búzát vásároltak angolai rendeltetéssel. Ezen 33 000 Ft volt a veszteség.¹⁶⁶ Mindezek az újságközlemények eléggé pontosak, mert a társaság 1852. évi közgyűlése elé terjesztett mérleg már 35 000 Ft-os veszteségegyenleget mutatott ki.¹⁶⁷ Így tehát az óvatos üzletviteli elveket követő második igazgatóság sem volt eredményesebb a Szabó Pál-féle vezetésnél.

A folyamatosan veszteséges üzletvitel most már a társaság felszámolására hangolta a részvényeseket. Az 1852. február 20-i igazgató választmányi gyűlés el is határozta, hogy a közgyűlésnek a feloszlást fogja javasolni. A közgyűlésen elnöklő Latinovits Károly azonban azt indítványozta, hogy a társaság változott alakban maradjon fenn. Vele szemben Várady Károly a társaság feloszlását és a vezetők felelősségre való vonását követelte, »akik miatt a nemzetre a szégyenfolt a külföld előtt rásüttetik«. Az izgalmas jelenetek között végbement szavazás eredménye az lett, hogy a feloszlás mellett 75, a fennmaradás mellett mindössze 9 szavazatot adtak le.¹⁶⁸

Feltűnő a Bach-kormány magyar nyelvű félhivatalosának kommentálása a feloszlást kimondó határozatról. »A Magyar Kereskedelmi Társaság feloszlott. Alig van tény, ami leverőbb hatással lehetne a haza-

fira. Most midőn a jelszó: az anyagi téren gyümölcsöztetni minden erőt, ami hajdan meddő irányban kallódott el, most midőn a kormány a nemzetnek életérdekét képező cselekvés irányát nemcsak nem gátolja, de maga elősegíti, midőn hazafiak lehetünk a közbirodalom érdekeivel való összeütközés nélkül; most midőn a kereskedők akadályai minden irányban elhárítottak, midőn a vasut mind tovább nyulik a hon déli határáig, a társaság most oszlik fel, az alaptőke több mint felének birtokában. Ezen ellentmondás mutatja, miként a társaság szerencsétlen végének oka a céltalan szervezetben alapodhatik, mely szerkezet akkor sem volt praktikus, a mai viszonyok között éppen hasznavehetetlenné lőn. Mi a közgyűléstől nem vártuk ugyan a társaság eddigi szerkezetébeni fennmaradását, de teljes feloszlását még kevésbé, hanem újja-szervezkedését».

»Az indolentia elősegíté a két nem várt határozat sajnosabbját, a feloszlást, mert az „Auflöserek” pontosan megjelentek, az „éljenzők” szépen hon maradtak. Vannak kik kárörömmel fogadták és kürtölték az eredményt. Erre csak vastag butaság, vagy szűkkeblű rosszindulat lehet képes... Egy magyar kereskedési társaság, mely feladatát értse is, valósítani is tudja, most inkább szükségesebb, mint valaha. Ha?hazánk feladata egy ily társaságot szükségessé tett évtized előtt, mai kereskedési és vámviszonyai e szükségességet csak megsokszorozzák, ha kereskedői a kalmárszféráról világkereskedői álláspontra emelkedni birnának. Azonban, fájdalom, egy manchesteri zugszatócs tulhalad mindenikükön. Óhajtjuk, hogy az eddigi magyar kereskedelmi társaság egyébre ne szolgált légyen feloszlása, mintegy ujnak tisztán kereskedelmi irányban való megalakulása annál gátlanabbul eszközölthessék».¹⁶⁹

A kormány szócsövének a feloszlást helytelenítő álláspontjával szemben a Pesti Napló kommentár nélkül ismertette a határozatot. Két nappal később a Magyar Hirlap közölte az Iparegyesület utolsó közgyűléséről kiadott kommunikét. Ebből kitűnik, hogy a Kereskedelmi Társaság megszűnése fölötti sajnálkozással ellentétben az Iparegyesületnek fennmaradását még átszervezett formában sem engedélyezte a gyarmatosító kormány. Az Iparegyesületnek gyökerestől való kiirtása és a Kereskedelmi Társaság feloszlása feletti könnyhullatás nagyon jellemző arra a különbségre, ami az abszolutizmus alatti és az 1848 előtti gyarmatpolitika módszerei között mutatkozik. 1850. október 1-én megszűnt a Magyarországot Ausztriától elválasztó vámvonallal, kialakult a közös vámterület. Az új rendszerben Magyarország a megizmosodó osztrák ipar legfőbb piacának funkcióját kellett hogy ellássa, így a magyar iparosodásnak még egy olyan szerény előmozdítója is kárhuzatos volt, mint az Iparegyesület. Ezzel szemben a magyar eredetű bevitelt addig korlátozó osztrák kereskedelmi politika változást követelt. Az európai vasúti hálózat sűrűsödése és a gőzhajózás fellendülése az osztrák ipar számára távolabbi nyersanyag forrásokat is megnyitott, értelmét veszítette tehát, hogy a magyar termények szabad forgalmát a külföld felé korlátozzák, sőt egyenesen osztrák ipari érdek lett ezek külföldi értéke-

sítésének megkönnyítése, hogy ezzel is gátolják egy nyomott nyersanyag árakra támaszkodó magyarországi ipari feldolgozás meggyökerezését. Más részről pedig a megnövekedett számú osztrák városi lakosság és ipari munkásság olcsóbb élelmiszerellátása egyenesen megkövetelte a magyar földművelés termékeinek Ausztriába való akadálytalan szállítását. Krauss osztrák pénzügyminiszternek a császárhoz a közös vámterület érdekében tett felterjesztése a magyar szarvasmarha Ausztriába való bevitelének szabadabb tételét jelölte meg a vámközösség létesítése egyik legfontosabb indító okaként.¹⁷⁰ A Magyar Kereskedelmi Társaság megszűnésének rosszallása tehát alapjában megfelelt a gyarmatpolitika új irányának.

*

A társaság összeomlásának a Szabó-ügy csupán elindítója volt, alapjában azonban elkerülhetetlen következménye annak a súlyos ellentmondásnak, amely a vállalati cél nagyvonalúsága, hatalmas méretei, az egész nemzet felemelésére irányuló törekvés és a pénzügyi megalapozottság szűk méretei, a finanszírozás kénytelen-kelletlen választott hibás módszerei között keletkezett. A szinte nagyszabású kormánytervvel felérő program az induláskor remélt két milliós alaptőke előteremtése esetén is gyenge eszköznek bizonyult volna a cél megvalósítására. Amikor azonban kitűnt, hogy a feudalizmus és a gyarmatrendszer harapófogójába szorított gazdasági szervezetből erre a célra csak a félmillió forintot alig meghaladó vállalati tőkét lehet csupán összehozni és ez is csak öt év múlva, az utolsó részlet befizetésével állott volna teljes egészében rendelkezésre, elmulasztották a vállalati célt a tényleg meglévő anyagi eszközökkel arányba hozni. Széles területen annyi mindenrel foglalkozni, közben kötelezettséget vállalni a textiliparban, malomalapításban, hajózásban, egy gyapjúosztályozó intézet létesítésére gondolni, amikor csak ez utóbbi intézmény hétszer annyi tőkét igényelt volna, mint amennyi a társaság pénzeje volt: olyan szétforgácsolása ez a tőkeerőnek, hogy egy-egy üzletágra nem juthatott komoly tőke. A társaság ugyan a további részvényelhelyezés kilátástalanságából, a szükségből erényt formálva — az 1845. évi közgyűlés előtt azzal dicsekedett, hogy hitelénél fogva olcsóbb pénzerővel rendelkezik, mint amennyit az újabb részvények elhelyezése útján szerezhető alaptőkeszaporodás nyújthatna, ezt az állítást azonban a tények nem igazolták. Ha a társaság valóban élvezte volna ezeket a szinte korlátlanul mondott hiteleket, akkor egész sor külföldi céget érintett volna a társaság 1846. évi második félévi válsága. Azonban semmi nyoma nincs a hitelezők nyugtalanságának és a rendezési műveletekről szóló jelentések sem említik, hogy ilyen tartozások fennállottak volna. Más kötelezettségek teljesítéséről nem volt szó, mint a károsult vevők kielégítéséről. Idegen tőkével a társaság nem igen dolgozhatott, legfeljebb áruváltó tartozásai voltak.

Ilyen keskeny tőkealapon a társaságnak legfeljebb néhány cikkel, de semmiesetre sem a »general merchant« széles programjával és nem »Cadixtól Szentpétervárig és New Yorktól Rio de Janeiróig« kellett volna dolgoznia. Blackwell már az alapítás idején megemlítette, hogy a társaság aránylag csekély tőke mellett annyit ölelt fel munkatervébe, amennyi egy fél tucat ilyen társaságnak is elég dolgot adna. A kereskedői mértéktartás szürke programja azonban nem lehetett volna zászló ebben, az eredetében nemzeti mozgalomban és nem felelt volna meg annak a hevületnek, amely a társaság megalapítását fűtötte.

Elhibázott volt továbbá a részvények kamatozó jellege. Az osztalékon felül a tőke fix kamatozását is biztosító részvényforma külföldön csak elvétve fordult elő. A 19. századi részvényjog több államban egyenesen megtiltotta a kamatozó részvények kibocsátását. A század elejei Északi Borkiviteli Társaság részvényeit — mint láttuk — ilyen típusúra tervezték, és a Deyák-terv is az effajta részvények kibocsátását javasolta. Úgy látszik, a társaság alapítói csak az ilyen formájú részvényt tartották elhelyezhetőnek. Marx rámutatott a profitnak kamatra és vállalkozói nyereségre való széthasadására: »A kamat tehát nem egyéb, mint különleges elnevezése, különleges rovata a profit egy részének, amelyet a működő tőke nem rakhat saját zsebébe, hanem ki kell fizetnie a tőke tulajdonosának.« »A bruttó profit egy részének kamatformájába való átváltozása a másik részt vállalkozói nyereséggé változtatja.«¹⁷¹ Abban az esetben viszont, ha a részvénytársaság idegen tőkével nem működik, a kifizetésre kerülő profit-hányad a kamatot és a tulajdonképpeni vállalkozói nyereséget szétbontás nélkül foglalja magában. Ha az osztalék néhány százalékkal meghaladja a szokásos kamatot, és így a részvényes a kamatozó tőkénél nagyobb profithoz jut, a részvényhozadékot a tőkés megfelelőnek találja. Viszont, ha a kamat és az osztalék formailag eltérő, a részvényes a kamaton felüli olyan nyereséget vár, ami megközelíti az összes profitelemekből álló osztalékok átlagos színvonalát. A kamatozó részvény tehát felcsigázza a részvényes reménykedését és a vállalatvezetés az extra profitvágy kielégíthetése érdekében a szokásos kapitalista módszereknél is kíméletlenebb és visszataszítóbb üzleti fogásokat alkalmaz. Így volt lehetséges, sőt a nagy osztalékfizetés szempontjából elkerülhetetlen, hogy éppen a Magyar Kereskedelmi Társaság, amely eredetileg a magasabb világpiaci ár előnyéhez kívánta juttatni a magyar földbirtokost, éppen a termelői árak letörésére törekedett. Ezt látjuk a repce-zöldhitelezés és prémiumüzlet, az olcsóbb danzigi és Duna-torkolati áruvásárlás, Wesselényi hamuzsír eladásai esetében. A kamatozó részvényekben foglalt túlzott profitígéret ily módon legyöngyítette a külső piacokon való értékesítésnek az árak emelésére gyakorlott hatását, pedig ennek elérése és biztosítása volt a társaság alapításának fő célja. Ily módon tehát az eszköz és a cél tragikus kettőssége bontakozott ki.

Az igazgatónak korlátlan hatalommal való felruházása hibásnak bizonyult, ám semmi sem bizonyít amellett, hogy a hatalom megosztott-

sága esetén kedvezőbb eredményeket lehetett volna elérni. Az 1846 utáni működés eredményesség tekintetében nem emelkedett a Szabó Pál-féle vezetés fölé. De különben is ugyanaz a Széchenyi, aki emiatt olyan súlyos vádat emelt Kossuth ellen, két esztendővel azelőtt a Gyár-alapító Társaság létesítésének kapcsán az igazgatók korlátlan felhatalmazása mellett foglalt állást. »Azért bukott meg Britániában nem egy Stock Joint Company, mert az igazgatónak nem hagyatott elég szabad tér: aminek következése az, ha t. i. a választmány a végrehajtásba is keveredik, vagy zsbibasztó ellenőrséget gyakorol, hogy a végrehajtó nem annyira hordja szíven az ügy sikerét, mint saját állásának biztosítását...«¹⁷²

Fennmaradhat ugyan az igazgató kiválasztásában elkövetett hiba vádjá. Ez azonban nem volt előrelátható. A vállalat alapítóit legfeljebb az a bíráló illeti, hogy közelebbi tapasztalat hiánya miatt, nem ismerve a részvénytársaságok természetrajzát, lehetségesnek tartották a kapitalisztikus vállalkozási forma összeegyeztethetőségét a közérdekű nemzeti célok követésével. Ezt a természetes ellentétet a Magyar Kereskedelmi Társaság esetében épp oly kevésbé lehetett áthidalni, mint bárhol másutt.

További baj volt a kivitelképes magyar áruk hiánya, és ezzel függ össze a belföldi üzletfelek szállítási hibáira és »galádságára« való hivatkozás. Ebben az állításban, amivel Szabó mentegette az 1846-os veszteséges mérleget, van valami igazság. A magyar föld a hagyományosan eljáró mezőgazdasági módszerek mellett alig termelhetett világpiacképes árut, sem mennyiségben, sem minőségben. A társaságnak azt kellett tapasztalnia, hogy export-kilátások esetén az ár annyira felszökik, hogy nem lehet a kivittl nyereséggel lebonyolítani. Nagyobb kötéseknek külföldi vásárlásokkal való fedezése nem szolgálta a magyar termelés érdekét. Ebben bűnös a feudalizmus, amely állandósította a kevés termést és a rossz minőséget, de bűnös a gyarmatpolitika is, amely elzárta a magyar földet az igényesebb piac nevelő hatása elől. A reformkor gazdasági szervezkedéseit azonban nem lehet tisztán a kapitalisztikus vállalkozások üzleti szabályaival mérni. A bécsi kormány gyarmati rendszere elleni visszahatás keresett kifejezést bennük. Védegylet és Ipartárlat, Kereskedelmi Társaság, Fiumei Vasút; valamennyi egy fénycsóvából ered. Ennek magja: egy szabad nemzeti élet gazdasági alapjának megteremtésére való törekvés. A Védegylet ábrándos elképzelései és szalmalángja, a Fiumei Vasút tervezésének téves vonalvezetése, a Kereskedelmi Társaság fellengős és valószerűtlen programja, sokakban keltett fel bírálókat vagy rosszállást. De a Védegylet, Ipartárlat, Kereskedelmi Társaság minden gyöngéjük, tökéletlenségük, mulasztásuk és hibájuk ellenére azoknak a visszafojtott gazdasági törekvéseknek voltak a kifejezői, amelyek egy-két esztendő múlva a szabadságharcban gyúltak lángra.

JEGYZETEK

Rövidítések :

- REG — Nádori levéltár
 Canc. — Udvari Kancellária Levéltára
 Kam. — Magyar Udvari Kamara Levéltára,
 MKT — Kisebb családi levéltárak 79. sz. A Magyar Kereskedelmi Társaság 1844. évi levélmáradványai.
 Nat — Családi Levéltárak. Natorp iratok, Copierbuch.
 BH — Budapesti Híradó
 HL — Hetilap
 MH — Magyar Hírlap
 NU — Nemzeti Ujság
 PH — Pesti Hírlap
 PN — Pesti Napló
 PZ — Pester Zeitung

- ¹ Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Jena, 1927. IV. köt. 899. l.
 és *Kőrösi József*, Adalékok az árak történetéhez. Bp. 1873, 40.
² Orsz. Ltár. Canc. Acta Generalia 2708/1842.
³ Uo. 6802/1840.
⁴ *Adolf Beer*, Die österreichische Handelspolitik im XIX. Jahrhundert. Wien, 1893. 45.
⁵ *Rudolf Sieghart*, Zolltrennung und Zolleinheit. Wien, 1915. 466.
⁶ *Marx*, A tőke. Bp. 1949, I. köt. 810.
⁷ A XVIII. századi pesti kereskedelmi tőkeakkumuláció nehézségeiről vö. szerzőnek: »Budapest gazdaságtörténete a manufaktura korszakban« c. kandidátusi értekezését II. k. (kézirat a Magyar Tudományos Akadémia és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárában).
⁸ *Révai József*, Marxizmus és magyarság. Bp. 1946, 113.
⁹ Orsz. Ltár. Nat. 65. k. 337. l.
¹⁰ Uo. 63. k. 208. és 356. l.
¹¹ *Franz Schams*, Vollständige Beschreibung der königl. Freistadt Pest. Pest, 1821, 465.
¹² Széchenyi Könyvtár. Kézirattár. Fol. germ. 1085.
¹³ *Anton Springer*, Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden (1809). Wien, 1863, I. köt. 159.
¹⁴ *Horváth Mihály*. Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt, Pest, 1868, II. köt. 325.
¹⁵ Orsz. Ltár. Nat. 60 k. 385. l.
¹⁶ Uo. 66. k. 140. l.
¹⁷ Uo. 64. l. 114. l.
¹⁸ Orsz. Ltár Reg Misc. Off. 1805—V.
¹⁹ I. sz. Áll. Ltár. Int. a. n. 6172.
²⁰ Orsz. Ltár. Nat. 19. k. 285. l.
²¹ Uo. 7. K. 91. l.
²² *Pach Zsigmond Pál*, Az eredeti tőkefelhalmozódás sajátosságai Magyarországon. Propagandista II. évf. 9—10.
²³ Orsz. Ltár. REG Misc. Off. 1817—II.
²⁴ Orsz. Ltár. REG Palat. Secr. Praesidialia 1821—VIII.
²⁵ Orsz. Ltár. REG Misc. Off. 1817. II.
²⁶ Uo. 1821. V.
²⁷ Orsz. Ltár. Tavernicalia 910/1846. és REG Praesidialia 1821—VIII., valamint Palat. Secr. Misc. Off. 1840—X.
²⁸ Uo.
²⁹ Széchenyi Könyvtár. Kézirattár. Fol. Lat, 462. 95—100

- ³⁰ Orsz. Ltár. Reg Acta Dietalia. 1802—LIX.
- ³¹ Berzeviczy Gergely cikke a Magazin für Geschichte und Statistik-ban. I. köt. 1806, 50—68.
- ³² Orsz. Ltár. Reg Palat Secr. Misc. Off. 1826—IV.
- ³³ Orsz. Ltár. REG Syst. 1830—850
- ³⁴ Orsz. Ltár. Palat Secr. Praesidialia 1828—XX.
- ³⁵ Orsz. Ltár. REG Loc. 1840—754. és 941.
- ³⁶ *J. H. Clapham*, An economic history of modern Britain. The early railway age, 1820—1850. Cambridge, 1930, 480.
- ³⁷ Orsz. Ltár REG Pol. 1840—1952.
- ³⁸ *John Paget*, Hungary and Transsylvania. London. 1839, I. köt. 112 ; II. köt. 476.
- ³⁹ Augsburger Allgemeine Zeitung. 1839. 243. sz.
- ⁴⁰ Gazdasági Tudósító Pest, 1939, júl. 16.
- ⁴¹ Társalkodó Pest, 1840, aug. 19. és 29.
- ⁴² Orsz. Ltár, REG Loc. 1841—153.
- ⁴³ PH 1841. jún. 28.
- ⁴⁴ Orsz. Ltár Reg Loc. 1841—2429.
- ⁴⁵ Gróf Széchenyi István naplói. Viszota Gyula szerkesztésében. Bp. 1939, (továbbiakban : Széchenyi) V. köt. 414, 438, 452, 458. és 477.
- ⁴⁶ PH. 1841. máj. 5.
- ⁴⁷ Uo.
- ⁴⁸ Széchenyi. V. köt. 460, 573. és 620.
- ⁴⁹ Orsz. Ltár. Vörös Antal gyűjteménye, 56. sz.
- ⁵⁰ Beer i. m. Függelék : 571.
- ⁵¹ Fényes Elek, Magyarország statisztikája 1842, 52.
- ⁵² Clapham i. m. 478.
- ⁵³ Pólya Jakab, A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és 50 éves fennállásának története. Bp. 1892, 72.
- ⁵⁴ PH 1841, 37 ; 1842. 110—113, 120—121 ; 1843. 282—284. számok.
- ⁵⁵ Uo.
- ⁵⁶ Orsz. Ltár. Canc. Acta Gener. 11567/1843.
- ⁵⁷ *J. A. Blackwell*, Extracts from letters adressed to Sir Robert Gordon, H. M. Ambassador at the Court of Vienna. Akadémiai Kézirattár. Jogt. 4. r. XI. 16. l. — E jelentéseket kivonatossan ismertette Péterffy Jenő (Budapesti Szemle 1895) és Horváth Jenő (uo. 1929).
- ⁵⁸ L. az. 56. jegyzetet
- ⁵⁹ Blackwell i. m. 37.
- ⁶⁰ Orsz. Ltár. Htt. Dep. Com. 1843—63—1.
- ⁶¹ L. az 56. jegyzetet.
- ⁶² L. a 60. jegyzetet.
- ⁶³ PH 1843. 268. sz.
- ⁶⁴ Blackwell i. m. 41.
- ⁶⁵ Sieghart i. m. 156.
- ⁶⁶ Orsz. Ltár. REG Pol. 1843—272.
- ⁶⁷ Orsz. Ltár. Htt. Revisio Librorum. 1844—4—20 és 71. Canc. Act. Gener. 12.232/1843.
- ⁶⁸ Orsz. Ltár. REG Pol. 1843—1277.
- ⁶⁹ I. sz. Áll. Ltár. int. A. N. 10.620.
- ⁷⁰ L. az 60. jegyzetet.
- ⁷¹ PH 1843. dec. 31.
- ⁷² Orsz. Ltár. MKT Beöthy és Kopeczki.
- ⁷³ Uo.
- ⁷⁴ Orsz. Ltár. Htt. Dep. Com. 1843—62—2.
- ⁷⁵ PH 1843. dec. 10.
- ⁷⁶ Orsz. Ltár. Canc. Acta Gener. 648. valamint 16096/1846.

- 77 Orsz. Ltár. REG Loc. 1844—252.
78 *Széchenyi*. VI. köt. 60.
79 Uo. 66.
80 *Blackwell* i. m. II. köt. 30.
81 Világ 1844. máj. 22.
82 Jelenkor 1844. jan. 30.
83 Az alapszabály módosítási javaslatokat Kossuth 21 oldalas kéziratából vettük, amely 1947-ben a Magyar Nemzeti Bank birtokába került.
84 *Blackwell* i. m. I. köt. 24, 34, 41.
85 *Pulszky Ferenc*, Életem és korom. Bp. 1880, 239.
86 Orsz. Ltár. MKT Borchardt.
87 *Széchenyi*. VI. köt. 116, 138.
88 A Magyar Kereskedelmi Társaság egész irattára, mintegy 25 000 levél és 188 üzleti könyv az Orsz. Ltár birtokába került, ahol azt a második világháború kitörése előtt szakszerűen rendezték. Ez a rendkívül értékes anyag azonban hiába várt feldolgozásra, az ostrom alatt bombatalálat következtében elégett. Erről bővebben: *ifj. Rónay László* *cikke* a levéltári Közlemények 1939. évf. 289. kk. Csupán jelen kutatásom idején került elő véletlenül ennek az anyagnak igen kis, erősen sérült töredéke 190 lap terjedelemben. Ez a kis maradvány azonban annál értékesebb, mert a Társaság legnagyobb sikerű üzleti műveletének, a belgiumi repce-szállítások első mozzanataiba enged betekintést.
89 Orsz. Ltár. MKT Breuls. szept. 8.
90 Uo. okt. 7.
91 Uo. okt. 19.
92 Uo. okt. 22.
93 Uo. okt. 29.
94 Uo. nov. 6.
95 Uo. dec. 24.
96 Uo. nov. 30.
97 Uo. dec. 3.
98 Uo. dec. 28.
99 Uo. dec. 28.
100 HL. 1845. okt. 21.
101 HL. 1845. jún. 6.
102 HL. 1845. okt. 21.
103 Orsz. Ltár. MKT Clauser
104 Uo. Bunzel.
105 HL. 1845. aug. 19.
106 MKT Breuls dec. 11. és 17.
107 Orsz. Ltár. MKT Koppely nov. 25. és dec. 11.
108 HL. 1845. okt. 21.
109 Orsz. Ltár. Canc. Acta Gener. 6999/1845.
110 Orsz. Ltár. MKT Kellermann szept. 25. és okt. 2.
111 L. a 108. jegyzetet.
112 HL. 1845. máj. 2. aug. 9. és 1846. jan. 2.
113 Orsz. Ltár. Tricesimalia, 1845—3797. Az akta kiselejtezve.
114 Orsz. Ltár. MKT Kossuth. nov. 9.
115 I. sz. Áll. Ltár. Int. a. n. 10620.
116 Orsz. Ltár. Htt. Dep. Com. 1845—27—13.
117 L. a 115. jegyzetet.
118 L. a 116. jegyzetet.
119 Orsz. Ltár. MKT Jusa. okt. 6.
120 HL. 1845. okt. 28, 1846. jan. 20.
121 HL. 1845. okt. 28.
122 HL. 1845. okt. 28.
123 I. sz. Áll. Ltár. Int. a. n. 10620.

- ¹²⁴ BH 1845. okt. 17.
¹²⁵ *Ferenczy Zoltán*, Kossuth és Wesselényi. Századok (1902) 57.
¹²⁶ *Széchenyi*. VI. köt. 223.
¹²⁷ Uo. 278.
¹²⁸ Jelenkor. 1847. márc. 21.
¹²⁹ PZ 1847. márc. 21 és Jelenkor 1846. nov. 11.
¹³⁰ HL 1846. okt. 27.
¹³¹ Orsz. Ltár. Vörös Antal-gyűjteménye. 123—125. sz.
¹³² Orsz. Ltár, REG Kpolg. 1846—1318.
¹³³ *Széchenyi*. VI. köt. 331.
¹³⁴ HL 1846. szept. 5.
¹³⁵ PH 1846. szept. 25.
¹³⁶ *Bártfai Szabó László*, gróf Széchenyi István és kora történetéhez. Bp. 1943, II. köt. 553.
¹³⁷ 2. sz. Áll. Ltár. Pestmegye közgyűlési jegyzőkönyvei, 1846. I. k. 8040 és HL 1846. dec. 27.
¹³⁸ PZ 1846. nov. 16.
¹³⁹ BH 1846. okt. 27. és nov. 22.
¹⁴⁰ NU 1846. szept. 20.
¹⁴¹ *Horváth Mihály*, Huszonöt év Magyarország történetéből. III. kiadás Bp. 1886, III. köt. 140.
¹⁴² PH. 1846. nov. 8.
¹⁴³ PH 1846. nov. 12.
¹⁴⁴ HL 1847. jan. 1.
¹⁴⁵ PZ 1846. dec. 20.
¹⁴⁶ HL. 1847. márc. 6.
¹⁴⁷ Orsz. Ltár. Vörös Antal-gyűjtemény. 638. sz.
¹⁴⁸ HL 1847. márc. 15.
¹⁴⁹ Orsz. Ltár. REG Kpolg. 1847. 451.
¹⁵⁰ PH 1847. márc. 30.
¹⁵¹ Orsz. Ltár. Canc. Acta Gener. 17126. és 17127/1846 ; 2281 és 11101/1847.
¹⁵² *Széchenyi* VI. köt. 404.
¹⁵³ HL 1847. márc. 30.
¹⁵⁴ Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Viszota Gyula szerkesztésében. Bp. II. rész CCXXI. és 656. l.
¹⁵⁵ Jelenkor. 1847. márc. 21.
¹⁵⁶ PN 1850. aug. 21.
¹⁵⁷ *Marx* i. m. III. köt. 650.
¹⁵⁸ Mitteilungen über Handel an das K. K. Handelsministerium. Wien, 1850, 45.
¹⁵⁹ Statistik der österreichischen Monarchie. Wien, 1850. V. t.
¹⁶⁰ Orsz. Ltár. Tavernicalia. 5672/1847.
¹⁶¹ PN 1850. aug. 21.
¹⁶² Orsz. Ltár. Hétszemélyes tábla. Váltófeltörvényszék. 7—930/1849.
¹⁶³ PM 1850, aug. 21.
¹⁶⁴ MH 1852. márc. 22.
¹⁶⁵ PN 1850. aug. 21.
¹⁶⁶ PZ 1852. márc. 23.
¹⁶⁷ PZ 1852. márc. 17.
¹⁶⁸ MH 1852, márc. 17.
¹⁶⁹ MH 1852. márc. 19.
¹⁷⁰ *Sieghart* i. m. 195.
¹⁷¹ *Marx* i. m. III. köt. 381. kk, 421.
¹⁷² Jelenkor 1845. márc. 23.

DIE ERSTE PESTER UNGARISCHE HANDELSAKTIENGESELLSCHAFT :
DIE UNGARISCHE HANDELSGESELLSCHAFT

In den vierziger Jahren des vorigen Jahrhunderts, als schon offenbar wurde, dass von der Wiener Regierung hinsichtlich der kolonialen Ausbeutung des Landes überhaupt keine Konzessionen zu erwarten sind, erwies sich die Gründung einer nationalen Handelsgesellschaft als unumgänglich notwendig. Diese Gesellschaft sollte dem von der österreichischen Zollpolitik eingeschränkten ungarischen Produktenexport neue Wege bahnen.

Die verfügbaren Handelsleute schienen dieser Aufgabe nicht gewachsen. Die mobilsten Elemente des Handels, die Geschäftskapitale der Pester griechischen Kaufleute hatte die Regierung schon im 18. Jahrhundert planmässig zersprengt. In der Zeit der Napoleonischen Kriege entwickelte sich zwar in Pest ein reges Geschäftsleben durch die Ausnützung der östlichen Bresche der kontinentalen Blockade, sein Profit wurde aber grösstenteils von der nach Pest strömenden Menge der ausländischen Spekulanten abgeschöpft. Was von Kriegsgewinn des Handels trotzdem noch übriggeblieben war, ging in der auf Waterloo folgenden und anderthalb Jahrzehnte währenden Periode der Wirtschaftskrise bzw. Stockung zugrunde. Wenn auch zwei oder drei grössere Handelsfirmen, die hauptsächlich im Tabak- und Schafwolleexport tätig waren, fortbestehen konnten, so hielten diese an den schon aufgebauten, ertragreichen Geschäftsverbindungen fest und bemühten sich nicht neue Wege für die ungarischen Produkte anzubahnen. Die Beschaffung von neuen Handelskapitalien wäre erforderlich gewesen, das hätte aber, infolge der Kapitalnot, nur durch einen Zusammenschluss auf breiter Basis erreicht werden können.

Diesem Zweck dienten die in den 20-er Jahren verfertigten Handelsprojekte. Der Pester Handelsmann Josef Deyák machte im Jahre 1826 den Vorschlag, in Pest eine Gesellschaft mit einem Grundkapital von einer halben Million unter dem Patronat des Palatins zu gründen. Das Projekt wurde im Handelskomitee des Reichstags erörtert, doch mit der Begründung fallen gelassen, dass vor der Errichtung eines Handels- und Wechselgerichtshofes jedwede Gründung von Aktiengesellschaften verfrüht sei. Auch der phantastische Plan des Pester Kaufmanns Friedrich Liedemann aus dem Jahre 1828, der die Beschaffung eines Grundkapitals von 5 Millionen bezweckte, gelangte nicht zur Ausführung. Nach seiner Vorstellung sollten die für die Ausfuhr bestimmten Vorräte des Landes in Pest konzentriert werden. Am Auslauf der 30-er und Anfang der 40-er Jahre hatten mehrere englische Firmen die Absicht, sich in Pest niederzulassen, um den nach England gerichteten ungarischen Export, insbesondere den Schafwolleexport abwickeln zu können. Das geschah im Zusammenhang mit dem im Jahre 1838 geschlossenen Handelsvertrag zwischen England und Österreich, als die englische Regierung ein Zollfreilager in Pest errichten wollte. Diese Pläne scheiterten, ebenso wie die Pester Versuche von drei verschiedenen englischen Handelsgruppen, im Interesse der Gründung einer englisch-ungarischen Handelsgesellschaft. Die Engländer brachten weder genügend Geld, noch entsprechende Preisofferten. Die nach Pest unternommenen Reisen von Kirk, Gifford und Blackwell kennzeichnen diese Versuche.

Das Misslingen der Unternehmungen des englischen Kapitals in Ungarn verursachte wohl Enttäuschung aber nicht Mutlosigkeit. Zu Beginn der 40-er Jahre erstarkte in Ungarn das kapitalistische Element dermassen, dass die anfänglichen Versuche nicht ohne Fortsetzung bleiben konnten. In der erregten Atmosphäre anlässlich der Absicht Österreichs, sich der deutschen Zollunion anzuschliessen, erschien in der Zeitung »Pesti Hírlap« vom 4. September 1842 der Artikel des Triester Kauffmanns Paul Szabó im Interesse der Errichtung einer nationalen Handelsgesellschaft. Kossuth forderte sofort den Verfasser des Artikels auf, das Projekt der Gesellschaft auszuarbeiten. Das von Kossuth be-

günstigste Projekt Paul Szabós machte grossen Eindruck auf die öffentliche Meinung, da es von einem ungarischen Handelsmann vorgeschlagen wurde, der an wichtigen Posten des internationalen Handels schon Erfolge aufzeigen konnte. Der ausschlagentende Anstoss zur Ausführung des Planes erfolgte, als es im Reichstag, der im Mai 1843 zusammengetreten ist, offenbar wurde, dass die Regierung eine Milderung des kolonialen Systems gar nicht im Sinne hat. Damit wurde die Gründung der Handelsgesellschaft zu einer politischen Angelegenheit und zu einer Waffe des nationalen Widerstands. An der im Saal des Reichstages abgehaltenen Versammlung, in der das Programm verhandelt wurde, nahmen ohne Parteiunterschied ein Drittel der Mitglieder der Ständetafel und mehrere Magnaten teil.

Das Programm der Gesellschaft war: unabhängiger, nationaler Handel, Entdeckung neuer Märkte und Sicherung des vollen Weltmarktpreises zugunsten des ungarischen Produzenten. Sitz des Unternehmens ist Pest, das einst zur »Transit-Stelle« ganz Europas und zum Mittelpunkt der Donau Dampfschiffahrt werden sollte. Das Gesellschaftskapital sollte 2 Millionen Gulden betragen und aus zinstragenden Aktien bestehen. Die Statuten bestellten Paul Szabó zum ersten Direktor der Gesellschaft. Auch Ludwig Kossuth war Mitglied des Direktionsausschusses. Bis zur formellen Konstituierung setzte die Regierung alle Hebel in Bewegung um die Gründung zu vereiteln. Vorerst verzögerte sie die Genehmigung, später trachtete sie, die Tätigkeit der Gesellschaft durch die Zensur zu erschweren, endlich aber gab sie mit Rücksicht auf den versammelten Reichstag ihre obstruierende Politik auf und so konnte die Gesellschaft ihre Tätigkeit am 5. Mai 1844, mit Pest als Sitz beginnen.

Zum Präsidenten wurde Ludwig Batthyány gewählt. Bereits am Anfang zeigte es sich, dass der Schwung des Patriotismus zwar stark genug war, um die Gesellschaft ins Leben zu rufen, aber nicht instande, ihr auch eine genügende finanzielle Basis zu gewähren. Kaum mehr als ein Viertel des erhofften Grundkapitals wurde gezeichnet, 360 000 Gulden davon waren die Beträge der Adligen, während sich bloss etwa 200 000 Gulden aus den Zeichnungen der Handelsleute von Pest und der Provinz ergaben. Auch die ungarische Handelsgesellschaft musste unter der Führung der Adligen entstehen, was auf die Kapitalarmut der Handelswelt, zugleich aber auch auf ihr Misstrauen gegen alle neuen Unternehmungen hinweist. Paul Szabó, der Begründer, der nach einer Statutenänderung beinahe unbeschränkte Vollmacht erhielt, aber nicht über genügend Kapital und Kredit verfügte, bemühte sich gerade aus diesem Grunde, durch irreal geschäftliche Ideen Scheinerfolge vorzutauschen. Dies gelang ihm auch anfangs, besonders infolge eines Rapsexportes nach Belgien, dessen Profit für sich allein schon genügte, um den Aktionären nach dem ersten Geschäftsjahr über die 5% Aktienzinsen, eine Dividende von 7 $\frac{3}{4}$ % zahlen zu können. Doch schon das folgende Geschäftsjahr schloss mit einem Verlust von 160 000 Gulden und damit schrumpften die Aktiven der Gesellschaft auf 200 000 Gulden zusammen. Um sich der Verantwortung für seine satzungswidrige Tätigkeit zu entziehen, floh Paul Szabó ins Ausland. Aus dem Fall Szabó schlug sich die aulische Partei ein politisches Kapital gegen Kossuth, doch auch die neue Direktion der Gesellschaft konnte keine Erfolge aufweisen. Die Tätigkeit der Gesellschaft war von da an nur mehr ein mühsames Dahinschleppen und im Jahre 1852 beschlossen die unzufriedenen Aktionäre ihre Liquidation, obwohl die Regierung Bach der Tätigkeit keine Hindernisse in den Weg stellte. Die Erfolglosigkeit der Gesellschaft wurzelte letzten Endes in den feudalen Produktionsverhältnissen, welche durch die Kolonialpolitik Wiens Ungarn gegenüber noch mehr erschwert wurden. Das koloniale System lähmte die Handelstätigkeit, indem es das akkumulierte Handelskapital zersplitterte und dadurch die Kapitalnot so kronisch machte, dass nicht einmal ein Zusammenschliessen aller nationalen Kräfte zur Gründung einer ungarischen Handelsgesellschaft genügendes Kapital hervorzuzaubern instande war. Ausserdem konnten bei dem feudalen Produktionssystem weder in genügender Menge, noch in geeigneter Qualität, am allerwenigsten aber zu konkurrenzfähigen Preisen auf dem Weltmarkt handelbare Produkte erzeugt werden.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly a header or introductory paragraph.

Second block of faint, illegible text, appearing to be a continuation of the document's content.

Third block of faint, illegible text, possibly containing a list or detailed description.

Fourth block of faint, illegible text, continuing the narrative or report.

Fifth block of faint, illegible text, possibly a concluding paragraph or signature area.

A pesti egyetemi könyvtár a modern fejlődés útján

(Toldy Ferenc igazgatásának első évei 1843—1849)

Bevezetés: A könyvtár Toldy Ferenc kinevezésekor

A »nagytudományú« Fejér György, akinek a magyar tudományos élet — számtalan kisebb monográfia és forráskiadvány mellett — a Codex Diplomaticus 43 vaskos kötetét köszönhette, 1824-ben lett a pesti egyetem könyvtárának igazgatója. Közel húsz évig vezette a könyvtárat, azonban annak ellenére, hogy a tudományos világban elismert tekintélyre tett szert és a tanügyi igazgatásban is sikerrel dolgozott, nem rendelkezett oly mértékű tudománypolitikai áttekintéssel, rendszerező készséggel és főként nem diplomáciai érzékkel, mely alkalmassá tette volna őt az ország egyik legjelentősebb művelődési intézményének vezetésére.

Az egyetemi tanáccsal, a könyvtár közvetlen felettes szervével való viszonya már igazgatói működése első évében megromlott. Olyan elképzelés élt ugyanis benne, hogy az egyetemi könyvtárat függetleníteni kell az egyetemtől és közvetlenül a helytartótanács alá kell utalni. Ezt az elképzelést részben személyes, hiúsági tényezők alakították ki, részben pedig az a — bizonyos mértékig jogos — felháborodás, melyet a könyvtár ügyének egyetemi síkon való vaskalapos-bürokratikus intézése váltott ki benne.¹ A kérdés megoldása felé azonban a legrosszabb úton indult el: megtagadta a hivatali eskü letételét, tiltakozott a gazdasági ügyek intézése s a tanács mindenbe való kicsinyes beavatkozása ellen, mondván, hogy »alacriter currenti stimulus non sit necessarius«.² Az egyetemi tanácsot az érintette a legérzékenyebben, hogy rendszeresen mint »a királyi könyvtár igazgatója« írta alá felterjesztéseit.

Fejér György merev álláspontja több szempontból károsnak bizonyult. Általában azért, mert a tanács és a könyvtárigazgató együttműködésének hiányát a könyvtár két évtizeden keresztül sínylette. De különösen a gazdasági felelősségtől való húzódozásának volt káros következménye. Végeredményben ugyanis a tanács nem csupán a szerzeményezési anyagi adminisztrációját, hanem elvi irányítását is kezébe vette. A hivatalátvétel alkalmával viszont — 1825-ben — nem tudta megfelelően hasznosítani a tanácsnak azt az álláspontját, mely a »generatim« átvétel után darableltár készítését, ebből pedig — a közönség